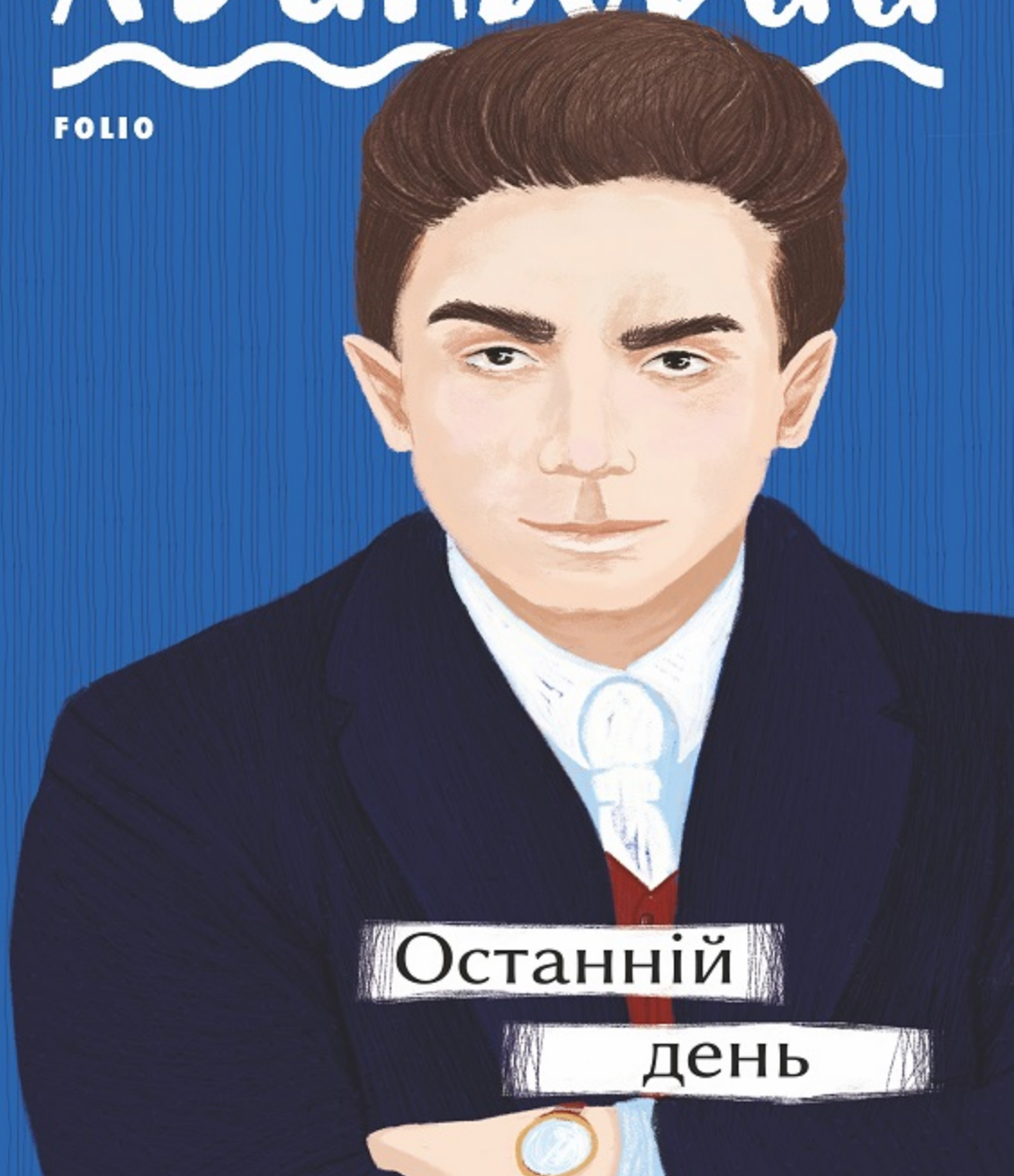

ХВИЛЬОВИЙ

FOLIO

Останній

день

МИКОЛА
ХВИЛЬОВИЙ

Останній
день

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2021

Анотація

До видання увійшли твори М. Хвильового (1893—1933) останніх років його життя. Панівним у тогочасній літературі був метод соцреалізму. Проте твори Хвильового мають ледь помітні прояви сатири та дошкульної іронії, подекуди й елементи психологічних конфліктів. Герой оповідання «Щасливий секретар» — справжній служитель партії, він не має ні батьківського, ні родинного почуття, однак щасливий. У творі «Останній день» письменник вирішив показати, що навіть із персонажа-робота, бездушного автомата, можна до певної міри зробити «живу» людину. До голосу майстра слова, який збирався вивести українську літературу на європейський шлях, тоді вже ніхто не дослухався...

Микола Хвильовий

ОСТАННІЙ ДЕНЬ

Щасливий секретар

Нещодавно група рецензентів літфаку ХІППО, критикуючи мої останні твори, заявила таке: «на жаль, наша критика перебудовується гірше, аніж письменники». Я з цим цілком погоджуюсь. Розбираючи мого «Щасливого секретаря» ці ж таки критики з ХІППО запитують:

— «Навіщо протиставляти дві випадковості: в Харкові важливі громадські справи, в містечку умирає єдиний неповторний син?»

Для секретаря вугільного райпарткому важливі громадські справи в Харкові і справді не абияка випадковість. Величезна випадковість! Критики мають рацію!

Іще літфаківцям із ХІППО не подобається, що автор «рукою героя» пише «приїхати не можу». І тут вони мають рацію: вони ж бо хотіли, щоб героїчний секретар Старк «заплакав і поїхав його ховати», себто сина Вову, який, можливо, й не помре!), не зважаючи на виклик ЦК й «важливі громадські справи» — «Хіба він після цього «перестане бути відданим справі більшовиком»? — запитують мене вищезазначені критики. Відповідаю словами Майка Йогансена (див. його подорож у Радянську Болгарію):

— «Не знаю точно, чого хотіли від мене рецензенти — очевидно вони мали рацію, раз їм доручили писати — але дуже хочу виправдати свою лінію — очевидно — неправильну, раз на неї напались рецензенти, бо їм же доручили писати рецензію». Оце покищо й усе.

Остапові Вишні

I

Це не має ніякого значення для особистого щастя, що на одному місці не приходитьсь довго затримуватись. Навпаки, зміна обстановки дисциплінує людину й робить її більш ініціативною, і коли герань і канарку ви й зустрінете на квартирі, припустім, товариша N, що партія раз-у-раз перекидає його із одного району в другий на ту чи ту відповідальну роботу, то ви обов'язково подумаете: «і все таки міщанства я тут не бачу».

Товариш Старк належав саме до тієї категорії партійців, що для них не тільки не існувало власного району, але й не було в цьому жодної трагедії для особистого життя. Як тільки траплявся десь прорив, і район відчував сильну потребу в доброму організаторі, перш за все згадували такого от собі товариша Старка й, переконавшись, що він уже налагодив справу на останньому своєму місці, пропонували йому їхати туди, де були потрібні міцна рука й добра вдумлива голова. Нарікав на це товариш Старк? Ніколи! Більш за те: він навіть пишався з такої уваги до нього з боку партії й зовсім не відчував, що йому перешкоджають у його родинному побуті.

Прориви на вугільному фронті притягли в Донбас чимало сильних організаторів. Перекинула партія туди ж і товариша Старка. Досі він був секретарем одного із степових районів, тепер він став секретарем одного із районів Донбасу.

Товариш Старк був молодого високого зросту людиною. Рівний ніс, високий лоб, кучеряве волосся й вузькі очі робили його обличчя надзвичайно привабливим. Молоді роки не заважали товаришеві Старкові мати досить таки величеський партійний стаж: уже 16-літнім хлопцем він брав активну участь у революційному русі. Товариш Старк був одружений і мав чотирилітнього хлопчика Вову — надзвичайно симпатичну

й обличчям дуже подібну до нього дитину. Любив він Вову так, як може любити ніжний пристрасний батько. Навіть Дуся (Старкова дружина), жінка сумирна й лагідна, навіть вона поступалась своєю любов'ю до сина. В особистому житті для товариша Старка існував тільки кучерявий «сміхунчик» (так батько називав свого Вову за те, що той вічно посміхався). Проте синові він не міг приділити багато часу й часто навіть тижнями не бачив його: то поїде до центру, то сидить у глибинах району, допомагаючи відсталим.

Переїзд із степового району до Донбасу спричинився до того, що прийшлося розлучитися Старкові зі своїм Вовою мало не на півтора місяці. В новому районі він ніяк не міг знайти відповідної квартири, й тому дружина примушена була покищо жити на старому місці й чекати пропозиції виїхати на Донбас. Розлука з дружиною вплинула на Старка (в межах можливого для зразкової громадської людини), але розлука з сином вплинула на нього, так би мовити, подвійно.

Іноді, сидячи в автомобілі, що ним він поспішав на якусь невдалу шахту, товариш Старк рантом замислювався, і перед його очима повставав такий милий йому образ його дитини. Образ цей так ласкав йому очі, що він їх навіть примружував від щастя. І тоді він щось шепотів і, потираючи руки, замріяно дивився на поля й дороги, що пролітали повз нього.

Тоді товариша Старка не можна було пізнати: це вже був заклопотаний суворий організатор, — це був звичайнісінький собі схвильований молодий батько. Коли б у цей момент його побачив хтось із обивателів, скажім, що правду кажучи, трохи побоювались його (Старк не дарував нікому жодної розхлябаности), він би страшенно здивувався й уже не думав би про нього, як про машинізовану людину. Проте секретар добре знав, що всьому єсть своє місце і свій час, і тому згадував він Вову хібащо в дорозі, чи лягаючи спати.

II

Спати по суті багато не приходилось: роботи було сила, і він ледве встигав її виконувати. В районному центрі він сидів дуже мало, його можна було тут бачити лише пізно вночі (вдень він був, коли відбувалися засідання бюро), але зате на шахтах ви зустріли б його завжди. Він там докопувався до кожної дрібниці, й за короткий час його знали навіть рядові рудокопи. Він лазив по найнебезпечніших місцях, і за місяць не було такого гезенку в районі, який би не пропустив у шахтне поле його здорове, молоде тіло. Він уже сальтоморталив по кріп'ях так, як може сальтоморталити хібащо заправський шахтар. Коли його спускали на 500–600 метрів «з вітерцем», він тільки посміхався з наївності місцевого керівництва: мовляв, злякати Старка нікому не вдасться! Про нього вже так говорили шахтарі:

— Це не білоручка! Цього не злякаєш!

Товариш Старк уже добре володів навіть відбійним молотком, і коли брав його до рук, то він йому безповоротно не вгрузав у пласт, як він вгрузає всім новакам.

— От щаслива людина! — говорили всюди про нього. — За що не візьметься — вже й майстер... Щасливий секретар!

Пощастило, нарешті, товаришеві Старкові найти відповідну квартиру. Квартира спершу мала не зовсім відповідний вигляд: одна кімната з кухнею й невеличка кладова. Потім квартира змінила своє обличчя. Варити щось у кухні товариш Старк не збирався (він сім'ю вирішив пристроїти до їдальні для приїжджих), і тому з кухні він зробив другу кімнату. Щождо кладової, то з неї вийшла непогана вбиральна з душем: кожного ранку він обливав себе холодною водою.

Переробивши таким чином квартиру, він спершу виписав усе своє «барахло» з бібліотекою (ця бібліотека побачила не один район), обставив кімнату там-сям зібраними меблями

Й вирішив, що вже час викликати дружину з дитиною. І вирішивши так, він негайно ж послав у степовий район телеграму. Дружина відповіла, що виїздить за два-три дні, а саме сьогодні нічним поїздом вона й мусіла приїхати.

Передчуття зустрічі з Дусею й особливо з сином, дуже розхвилювало молодого секретаря. Тільки велика витриманість стримувала його сильне бажання поділитися з кимсь із партійців своєю особистою радістю. Йому (скажемо по секрету) навіть хотілось вибігти на вулицю, стати серед дороги й, як хлопчисько, закричати на всю горлянку:

— Дивіться, який я щасливий! Знайте, що більш щасливого секретаря — і в громадському і в особистому житті — нема!

Вчора він ліг дуже пізно. Власне він ліг сьогодні: він ліг о 4-й годині ночі. Всю ніч його тривожили телефонні дзвінки: зі всіх шахт поступали відомості про добич і до того ж за його наказом завшахти чи то секретар шахтного осередку мусів його негайно ж інформувати про ту чи ту неполадку.

Підвівся він з ліжка о 8-й годині, так що спав всього 4. Проте такий короткий відпочинок на нього не впливав. Сильний душ холодної води, що його, як ми вже говорили, він приймав кожного ранку, робив його тіло пружким, еластичним і працездатним, а голову — свіжою й здібною працювати так, як вона б відпочивала нормальних 8 годин.

Викликавши телефоном автомобіль, що ним він мусів їхати на одну із відсталих шахт, товариш Старк вийшов до воріт і став чекати свого шофера.

День був теж надзвичайно щасливий. Щасливе було сонце, щасливе було голубе небо, щаслива була вся просторінь, що попадала в коло зору щасливого секретаря.

Люди, що проходили повз нього, усміхалися Старкові дуже приємною усмішкою (принаймні йому так здавалося), собаки дзвінко і весело заливалися в сусідньому дворі. Навіть

гігантський терикон, охоплений соняшною пожежею вранішніх променів, виблискував якимось по-святковому. Проїшли повз нього якісь дві дівчини. Порівнявшись з ним і зиркнувши на нього, вони весело зареготали: треба припускати, що соняшний секретарів настрій відбився на його обличчі й був помітний навіть стороннім людям.

Отже сьогодні район посунувся вперед на цілих дев'ять відсотків. Але й сьогодні ж приїздить Дуся, а з нею і його незрівняний, такий милий і до солодкого болю симпатичний син. Сьогодні він знову буде тримати на колінах свого карапета й ласкати руками його кучеряву голівку. А завтра його сміхунчик має вже бігати по його порожніх кімнатах, і квартира забушує: на підлозі появляться ляльки, молоточки, папір, на столі — дитячі рисунки, що їх утворить олівцем Вовина фантазія... Як він любить свого карапета! Йому здається іноді, що він може задавити його в своїх пристрасних обіймах...

Розлучений молодий батько вже уявляв свого сина дорослим і уявляв його (хай йому пробачать цю хвилину сентиментального піднесення) одним із проводирів партії, тієї всесвітнього значення партії, з якої він так захоплений і за яку він, до речі кажучи, не один, а тисячу разів може вмерти...

Тут йому раптом метнулась така думка: сам то він може вмерти, а от як з сином? Поніс би він у офіру свого сміхунчика, коли б цього вимагала партія?

В яку офіру?

Ну, скажім, у найсерйознішу, в найнесподіванішу? І принісши в офіру сина — був би він і далі такий щасливий, як зараз?

Товариш Старк махнув рукою, наче й справді хтось з ним сперечався. Мовляв, навіщо робити такі припущення! Хіба од нього вимагають офіри? Словом, він не розв'язав цього питання,

і хоч впіймав себе на тому, що не розв'язав, усе ж розв'язувати не схотів, ніби ця справа для нього була цілком ясна.

З-за рогу вискочила машина, і скоро секретар мчався по донецьких дорогах до відсталої шахти, що осіла за сорок кілометрів від районного центру.

III

Як приємно повертатися додому після важкої, але продуктивної праці, повертатися літнім степом на «форді» й, виставивши руку у вікно під стривожене повітря (автомобіль мчався), думати про зустріч з дружиною й сином, яких ти не бачив мало не півтора місяці. Надзвичайно приємно!

Товариш Старк лазив сьогодні по шахтних полях годин із шість, але він не відчував втоми. Він навіть готовий з таким же напруженням працювати (і фізично й розумово) ще кілька годин.

Автомобіль, керований добрим шофером, не стримував ходи навіть по вулицях зустрілих шахтних виселків, і секретареві здавалося, що й машина сьогодні щаслива: так ловко й грайливо обминати пішоходів і вибоїни можуть лише ті, кому серце переповнено радістю.

— Товаришу Крайко! — звернувся Старк до шофера. — Ви маєте дітей?

— Аж двох! — не повертаючись, сказав шофер.

— Ви їх дуже любите?

Крайко, що не звик до таких розмов з секретарем, нарешті зиркнув на нього. Але побачивши надхненне обличчя Старкове, усміхнувся й промовив:

— А як же!

— Ну, звичайно, сказав товариш Старк і подумав, що шофер теж щасливий, інакше б він так тепло не усміхався.

Син і донька в мене, — інформував зворушений Крайко. — Синові вісім років і він уже вчиться. Доньці чотири.

— Моему синові теж чотири, — з ледве помітною погордою поінформував і товариш Старк, відчуваючи величезну потребу поділитись з кимсь своєю радістю.

— Хіба ви одружені? — здивувався шофер.

— А як же! Сьогодні дружина і син приїдять!

На цьому розмова увірвалася, але секретар був задоволений, бо дістав можливість сказати те, що йому вже давно хотілось сказати.

Машина доставила його на квартиру. Так-сяк перехопивши дещо з їжі (він сьогодні не обідав), товариш Старк оглянув хазяйновитим оком кімнати й, переконавшись, що все на місці й що все підготовлено до зустрічі, вийшов до райкому підписати деякі папірці і дати розпорядження.

Стояла тиха зоряна ніч. Десь безумствувала гармошка і десь співала невгамонна молодь. Співала так, як можуть співати тільки щасливі люди. Десь дзвінко вигавкував собака, але ця його брехня не мала в собі нічого злісного: собака, очевидно, гавкав тому, що був переповнений своєю собачою радістю. Щасливий був навіть палац культури: ввесь взятий в огні, наче ілюмінований, він витанцьовував на своєму взгір'ї.

Отже, за кілька годин товариш Старк буде стискати в обіймах свого сина. За кілька годин його карапет буде дивитись на нього своїми голубими очима. Секретар візьме пухкі рученята сміхунчика й положе їх на свої схвильовані уста. Правда, він дуже радий і Дусі, він їй теж дуже радий, але... Ні, сина він любить багато більше!

Тут секретареві ні з того, ні з сього знову прийшла думка про офіру. Але й зараз, як і тоді, вранці, він махнув рукою й уперто відкинув цю неприємну думку, не розв'язавши її.

В райкомі його зустрів швайцар. На запитання товариша Старка, кого він може бачити, швайцар відповів, що в райкомі, крім його, нікого нема.

— Як так нема? — чомусь здивувався секретар: уже було досить пізно, значить, райком і мусів бути порожнім, але щасливому секретареві хотілось мати багато людей і підсвідомо він не мислив себе насамоті.

І те, що він не найшов нікого в райкомі, і те, що райкомівські кімнати були темні (проходячи до свого кабінету, товариш Старк увесь час відчував за спиною глуху порожнечу) — все це раптом зіпсувало йому настрій і навіть вселило в нього якусь тривогу.

Увійшовши до своєї кімнати, товариш Старк засвітив електрику й сів до столу. На столі він найшов кілька пакетів і дві телеграми. Прочитавши першу телеграму, він положив її в шухлядку, і, засвистівши, промовив:

— От тобі й маєш!.. Ну, нічого! Гм!

Телеграма була від ЦК партії й такого змісту:

«Негайно виїздіть до Харкова. Дістаєте нове призначення».

— От тобі й маєш, — підсвистував товариш Старк. — Ну, нічого!..

Але коли допіру щасливий секретар розтяв другу «блискавку» й прочитав її, руки йому затремтіли й він раптом зблід.

Друга телеграма була від дружини й такого змісту: «Негайно виїзди, Вова при смерті: попав під автомобіль».

...Степове містечко від Харкова за 600 кілометрів. Треба негайно їхати до Харкова й треба негайно поспішати до степового містечка. В Харкові важливі громадські справи, в містечку умирає його єдиний, неповторний син.

Блідий товариш Старк взяв ручку, забрав у перо атраменту й написав:

— Приїхати не можу, їду до Харкова, міцно поцілуй мого голубоого сміхунчика.

Похитуючись, секретар покинув свій кабінет, мовчки обминув здивованого швайцара (швайцар подумав, що героїчний секретар підвипив) і вийшов на повітря. Він пішов у синю ніч і раптом звернув у провулок до поштамту.

Останній день1

1 Див. моє вступне слово до «Щасливого секретаря», «Останній день» написано тоді ж.

I

Таких, як Кравчук, на шахті було чимало. Такий був, скажім, вибійник Коробка, такий був до певної міри й коногон Остапенко. Всі вони, як то кажуть, працювали не за страх, а за совість, і тому, проходячи повз дошки досягнень, мало не кожний із них на мить затримувався й з тривогою дивився на криву добичі.

Відрізнявся Кравчук від багатьох інших шахтарів хібащо своєю ненавистю до зайвих балачок. Ненависть ця була і справді неабияка, і в цьому сенсі він себе ніде не зраджував: ні в гуртожитку, ні у вибої, ні за їжею. Навіть на партзборах, зірвавшись у відповідному місці з стільця, він частенько припиняв на слові того чи іншого оратора, і радив йому не ломитися в одчинені двері. І коли йому пробачили цю виняткову ненависть, то тому, що був він одним із кращих вибійників, і тому що його нечасті й наподив коротенькі пропозиції та репліки варті були великих промов.

Потрапив на шахту Кравчук 17 років, так що відсутність зморшок літньої людини зовсім не заважала йому мати восьмирічний виробничий стаж. Жив він у гуртожитку: в ізольованих квартирах новеньких чепурних домиків, що посіли місце старих підсліпуватих капіталістичних халуп, мешкали шахтарі сімйові, а Кравчук був неодружений. Життя Кравчукове було просте й звичайне: шість годин на роботі, дві-

три на тому чи тому зібранні, решта годин ішла на навчання, на розваги й на сон. З розваг Кравчукові більш за все подобався футбол і його навіть вважали за зразкового голкіпера місцевої команди.

Гуртожиток стояв на краю шахтарського виселка. З вікна кімнати, що в ній мешкав Кравчук, видно було широкий донецький степ. Степ розпочинався від гуртожитка й кінчався за кілька кілометрів димарем сусідньої шахти: ясного голубого ранку цей димар рельєфно вирисовувався з синього марева задумливої даліни. Степом гадючилась добре утрамбована дорога, і на цю дорогу виселкові дівчата й парубки, за браком іншого місця, виходили ввечері на гулянки. Ходив сюди й Кравчук, але ходив саме тоді, коли на ній було порожньо: його, досить таки вродливого хлопця, завжди чіпали дівчата, а він цього недолюбляв.

Про що думав Кравчук на цій дорозі? Думав про те, що він один із найкращих шахтарів, про те, що це йому дуже приємно і що в цьому, що приємно, нічого поганого нема. Думав про хвороби шахти і про те, як би цих хвороб позбутися. І, думаючи про це, він уявляв себе саме тим довгожданим лікарем, що його так бракує виселкові.

«По суті ж усе є, — міркував Кравчук, — є ентузіазм, є добрі побутові умови для шахтарів, є чимало знавців справи... Чого ж нема? Нема вміння організувати працю. Сьогодні невчасно ліс подали, завтра не так закріпили, як треба, позавтра вагонетки стоять, бо щось з кліттю не ладно».

Кравчук обурювався з цього невміння й тоді ж уявляв себе завшаhti. О, він не так би організував працю! Він навіть певний, що й прогули роблять шахтарі з вини керівників: за доброго керівництва прогулів не може бути.

Думки його залітали дуже далеко. Він, нарешті, уявляв себе кавалером ордена Леніна і навіть читав уявного листа Сталіна

до нього, що в ньому вождь партії, дякуючи йому за керівництво, ставив його в «Правді» за зразок перед всією 150-мільйонною країною.

На цьому мрії кінчалися, й Кравчук, почухавши потилицю, повертався до дійсності. І, повернувшись до дійсності, він з боєм згадував, що й сьогодні видобуток вугілля не вищий за 70 відсотків.

Була в Кравчука ще одна неприємність: він був безнадійно закоханий. Саме це кохання й відштовхувало його від виселкових дівчат.

Працював на шахті техруком старий спец. У цього спеца була дружина. Звали її Олена Олександрівна. Була вона молода, вродлива: їй було років 22. Побачив її колись Кравчук і закохався. Якось так трапилося, що закохався він у неї з першого ж побачення. Олена Олександрівна, можливо, теж нічого не мала проти вибійника, можливо навіть, що зійдись вони ближче, вона б чи то начепила ріжки своєму чоловікові, чи то просто розійшлася б з ним, щоб зійтись з Кравчуком, та біда ховалася в тому, що в справах кохання шахтар був дуже соромливою людиною. Вони не раз зустрічалися, не раз розмовляли наодинці, не раз Кравчук посилав навздогін жінці пристрасні погляди, але далі цих поглядів справа не посувалася, і він ніяк не міг ризикнути й сказати те, що вже давно треба було б сказати. Саме й про Олену Олександрівну думав іноді Кравчук, блукаючи по порожній степовій дорозі.

Крім вибійника Коробки, коногона Остапенка та Кравчука в кімнаті згаданого гуртожитка мешкав ще шахтар Шруб. Працював цей кремезний чолов'яга тільки один рік на шахті. Потрапив він сюди із якогось південного заводу з відповідним посвідченням, у якому зазначалось, що «робітник Шруб самообілізувався на вугільний фронт». З першого ж дня він показав себе з поганої сторони. Задерикуватий, самовпевнений

і надзвичайно нахабний, він до того ж був одним із ініціаторів п'янок з бійками. Коли до цього додати, що більш «зразкового» прогульника, як цей пикатий «самомобілізований фронтовик» (так його величав Коробка), на шахті не було, то про Шруба нічого більше й сказати. Попереджень він мав безліч, і терпіли його тільки тому, що був він присланий з заводу й, судячи по літах, — старий робітник: Шрубові було за сорок. З вибійником Коробкою він завжди не ладив, з коногоном Остапенком сперечався не часто, іноді навіть брав його під свій вплив. Щождо Кравчука, то хоч цей, останній, проти його хуліганських вчинків протестував лише тоді, коли ці вчинки мали місце в кімнаті гуртожитка, все ж між ними йшла мовчазна запекла боротьба, й Шруб ненавидів молодого вибійника. «Самомобілізований фронтовик» знав, що Кравчук не раз і в професійній, і в партійній організації ставив питання про нього і, звичайно, подарувати йому цього не міг.

II

Місяць тому розпочалося соцзмагання між двома шахтами: Кравчуковою й сусідньою. До фінішу залишилось небагато — всього два дні. Сусіди мали чимало шансів прийти з стопроцентним видобутком, але сусідам бракувало не 4, а 11 відсотків (за останню добу Кравчукова шахта виконала програму на 96), до того ж кінське поповнення, що його нещодавно дістали (покищо) кращі, красномовно свідчило про те, що програму буде виконано не на 100, а на 115 і, можливо, на 120 процентів. І все ж тривога не залишала свідомих шахтарів. І справді: там, гляди, підкузьмить обвал, тут, дивись, кліть підгуляє, все може трапитись!

«Коли ми до фінішу не прийдемо першими, — думав Кравчук, — тоді нам прийдеться не інакше як позичати очі

в якогось сірка».

Перемога противника в футбольному змаганні завжди неприємно впливала на нього. Після поразки він довгий час ніяк не міг очухатись. Перемога супротивника в соцзмаганні мусіла на нього вплинути ще гірше: це ж справа найбільшої честі.

Сьогодні, саме в передостанній день, Кравчук прокинувся в доброму настрої. Розплющивши очі, він зустрівся з очима Шруба: той сидів за столом і лузав насіння. Коногона Остапенка не було, вибійник Коробка ще спав: Коробка й Кравчук були на нічній зміні.

— Так що, значить, сьогодні конференція, — сказав Шруб і, пересмикнувши обличчя, накинув на свої маленькі мишачі очі руді коротенькі вії.

Кравчук мовчки підвівся з ліжка, натягнув штани й поліз до чемодана по мило й зубну щітку.

— Кажу, сьогодні конференція!.. Чи, може, не чув?

— Чого там не чув!.. А що таке?

Шруб висякався, поляпав себе долонею по волов'ячій шиї й, підкотивши очі під лоба, сказав:

— А таке значить, що будуть видавати премію... Ти, стало бути, так одержуєш? — додав він.

— А чому ж мені не одержати... Хіба не гідний її? — Кравчук повернувся до Шруба й знову зустрівся з бистрими, трохи зеленуватими очима співбесідника.

— Чом там не гідний! — сказав Шруб і неприродно посміхнувся. — Не нам же, прогульникам, давати премії — хай їх одержують достойні!.. у нас на заводі теж цього притримувались.

Кравчук повісив на шию рушника й, ідучи до вмивальника, кинув:

— І добре робили! Саме цього й треба притримуватись.

— Чом там погано? Конешно добре, — сказав Шруб.

— Тільки от рахуба з достойними. Одні їй справді достойні, а інші так, тільки задницю начальству лижуть... за це їм і премія.

Кравчук зупинився: Шрубове нахабство його завжди нервувало, зараз воно його обурило. Ясно ж, на що натякає «самообілізований фронтовик»: мовляв, і він, Кравчук, не по заслuzі дістає премію. Проте він нічого не сказав і тільки похитав головою.

Ця невеличка сутичка (коли цю розмову можна так назвати) зіпсувала йому настрої на кілька хвилин і вже за сніданком голова йому працювала зовсім іншим напрямком.

Вчора він бачив Олену Олександрівну. Зустрівшись з ним біля контори, вона так тепло з ним поздоровкалась, що він і зараз не міг цього забути. Вона була в чорній спідниці й білій блюзці і була така мила, як ніколи. Особливо вразили Кравчука її теплі очі: йому здалося, що тільки сьогодні вони так інтимно подивились на нього. Розмова, як і завжди, була коротенька, але розмова, можна сказати, незвичайна. Сьогодні Олена Олександрівна не питала, як далеко випередив його участок інші участки шахти, не питала про добич, — вона раптом поцікавилась, коли ж, нарешті, він одружиться.

«Навіщо це їй знати? Хіба їй не все їдно?» І тут Кравчук думав, що, можливо, їй і не все їдно. Але коли він хотів пояснити собі, чому вона цікавиться його особистим життям, нічого пояснити не міг, і лише зідхав тим красномовним зідханням, що ним зідхають усі закохані.

За обідом він мав розмову з сухим і низеньким Коробкою.

— Побалакай з Остапенком, — сказав Коробка. — Шруб і сьогодні, здається, улаштовує п'янку.

— Думаєш, що їй коногона спокусить? — спитав Кравчук.

— Як тут не думати, коли вже вдвох ходять!

Вирішили поговорити з Остапенком, бо хоч він і обіцяв ніколи не зв'язуватись зі Шрубом, — слова свого міг не додержати: Остапенко був надзвичайно безвільною людиною.

Покінчивши з коногоном, товариші перекинулись думками про добич, про неполадки тощо і натрапили на зовсім несподівану тему.

— Чув новину? — раптом сказав Коробка. — Техрука переводять у інший район.

— Якого це?.. Нашого? — спитав Кравчук і відчув, як йому зупинилось серце.

— Та нашого ж!

Кравчук навіть покинув їсти: так приголомшила його ця новина. «Чоловіка Олени Олександрівни переводять у інший район? Цебто Олена Олександрівна виїздить із виселка? Іншими словами, він днями мусить з нею розлучитися... навіки?»

— Хто тобі сказав? — ледве стримуючи своє хвилювання, спитав Кравчук.

— Чув я від завшаhti! — вибійник положив ложку біля тарілки, відсунув від себе карафку з водою й, витерши вуса, додав: — Хіба гадаєш, що багато загубимо? На мій погляд таких, як цей, чимало знайдеться.

Хоч Кравчук і давно вже кохав Олену Олександрівну, але про це кохання ніхто з виселка не знав і навіть не догадувався (могла догадуватися хібащо техрукова дружина і то лише за допомогою жіночого чуття), і тому не дивно, що Коробка буквально нічого не помітив у схвильованому голосі свого товариша.

— Безперечно багато знайдеться, — сказав Кравчук і, підвівшись з стільця, кинув коротко: — ну бувай! Маю справи в осередку.

З ідальні він вийшов у гнітючому настрої, але перерізаючи степову дорогу й зиркнувши на терикон сусідньої шахти, що

маячів у синьому мареві далени, він раптом згадав учорашнє запитання Олени Олександрівни: саме в той момент, коли він дивився на цей терикон, вона поцікавилась, коли ж він, нарешті, одружиться. Ця згадка його підбадьорила. Незрозуміле запитання набрало якоїсь незвичайної прозорости.

«Он воно що? — думав Кравчук. — І до чого я недотепний і дурний! Хіба вона може любити цього старого лисого зануду».

І він проклинав свою соромливість і дуже шкодував, що досі не відкрився їй. Проте, уявивши, кінець-кінцем, що вона його кохає, він вирішив: справу не загублено! Що можна зробити, щоб не розлучатися з Оленою Олександрівною — він не знав, але він уже знав, що вона, можливо, до нього теж не байдужа. Свідомість цього не лише підбадьорила його, але й дозволила йому навіть будувати уявні палаци майбутнього особистого щастя.

Ці думки не тільки заспокоїли його, але й поліпшили йому той гарний настрій, що з ним він прокинувся вранці. Одним словом, Кравчук вирішив за всяку ціну й якомога скоріше (коли можна, то навіть сьогодні) одверто поговорити з Оленою Олександрівною.

III

Конференція розпочалася о сьомій годині. Вона викликала тим більший інтерес до себе, що після неї мусіли роздавати премії, а роздача премій завершувалася демонстрацією нового фільма. У виселковий театр набилося чимало народу: були тут шахтарі, відкатниці, дружини шахтарів, секретар осередку, голова шахткому й т. д. Конференцію одкрив голова шахткому й дав слово завшаhti. Поки завшаhti, говорив про прориви на окремих участках і темпераментно закликав ці прориви ліквідувати, шахтарі мовчали. Але, коли він перейшов до

соцзмагання й, з метою перевірити настрої, висловив думку, що з цього соцзмагання шахта може вийти переможеною, звідусіль посипались репліки:

— Брось, Стьопа, наливать!

Завшахти, сам недавній шахтар, не тільки не ображався, а і поспішив скористатися з цієї самовпевненості. Він тут же запропонував скласти новий виклик на соцзмагання шахті третій: мовляв, одне соцзмагання кінчається, треба вступити в друге. Пропозицію було прийнято й розпочалися дебати по доповіді.

Кравчук був у перших рядах і уважно слухав шахтарів-промовців. Те, що його так сильно хвилювало кілька годин тому, зараз лежало на серці тихим приємним лоскотом. Щождо думок, то всі вони належали соцзмаганню. Він знав, що незабаром почнеться останній вирішальний день, і значить, тут, на цьому зібранні, лише про нього можна думати та говорити.

— Бачив Остапенка? — шепотом спитав його Коробка, що поруч сидів з ним.

— Ні, — сказав Кравчук, — затримали в осередку, так я й не поговорив.

— Шкода! — зідхнув вибійник і махнув рукою: — вже п'є горілку з Шрубом.

Ця новина не могла не обурити Кравчука: ну, куди це годиться! Іде останній день, треба напружити всі сили, а Шруб не тільки сам не виходить на роботу, а ще й інших на прогули спокушає. Він навіть вирішив був у своєму виступі (він мусів за кілька хвилин виступати) знову поставити питання про Шруба, але згадка про сьогоднішню розмову з «самообілізованим фронтовиком» стримала його від цього кроку й він про Шруба так нічого й не сказав: мовляв, сьогодні ж будуть роздавати премії і, значить, такий виступ дехто може оцінити, як бажання вислужитися перед начальством.

Вищою премією було демісезонне пальто. Цю вищу премію дістав не тільки Кравчук, але й Коробка. Коли вони йшли з новенькими пальтами на плечі в супроводі бадьорого маршу, що його грала місцева духовна оркестра, на них дивилися сотні дві очей: дехто з заздністю, дехто з цікавістю, дехто ще якимось. Проходячи повз останні стільці, Кравчук почув неприємний голос Шруба:

— Пальтишко підходяще! Що значить бути ударником!.. Гм!..

Кравчук подивився в той бік, відкіля зірвався вигук і знову зустрівся з очима «самообілізованого»: в п'яних віях останнього він побачив стільки ненависти, що навіть не витримав цього погляду й одвернувся.

— На конференцію прителіпався, — сказав Коробка, вибившись нарешті з натовпу й опинившись на вільному повітрі.

— Ти про Шруба?

— Та про кого ж, як не про нього! — Коробка подивився кудись у бік і додав: — не розумію, чого ми з ним так панькаємось. Як на мене, так я б його й близько не підпустив до шахти... Заводський! Подумаєш, чим пишається! Наче на шахті легше робити, як на заводі!

Кравчук хотів був щось сказати на ці слова Коробчині, але в цей момент побачив самотню фігуру, що маячила крізь темряву літньої синьої ночі й одразу ж впізнав у ній Олену Олександрівну.

— От що, браток! — поспішно сказав він, звертаючись до Коробки. — Чи не потрудишся ти для мене?.. Візьми, голубе, і моє пальто.

— А ти куди?

— Та я тут маю одну справу, — і Кравчук передав свою премію товаришеві. — Покищо заховай його, будь ласка, з своїм, а то знаєш літунів: як пронюхають, так тільки й бачили!

Коробка не звернув уваги на самотню фігуру в темряві й тому, не розпитуючи й не цікавлячись справами товариша, помандрував до гуртожитка.

Щождо Кравчука, то він упевненим кроком рушив до Олени Олександрівни. Думки й припущення, що він жив ними кілька годин тому, знову заметушились йому в голові.

«Сьогодні буду хоробрим, — подумав він. — Обов'язково буду хоробрим. Скажу їй усе. Признаюсь і нічого не програю: коли й вона мене кохає — моя відвертість може стати початком нашого нового життя, не кохає — хай хоч від'їжджаючи знає, що я її кохаю».

Кравчук не помилився: підійшовши до самотньої постаті, він упізнав у ній Олену Олександрівну.

— Доброго вечора! — сказав Кравчук, знімаючи кашкета.

— Драстуйте! — відповіла Олена Олександрівна й раптом подала йому руку: до цього часу, як і він, вона ніколи руки не подавала.

Кравчук стиснув жіночу долоню й відчув, як йому ще швидше забилося серце: він у перший раз приторкнувся до цього любого йому тіла.

— Куди це ви йдете? — спитав він. — Чи не в кіношку?

— Ні, в кіношку я не збираюсь, — сказала Олена Олександрівна й, усміхнувшись, блиснула своїми білими зубами.

— А я думав у кіношку! — він остаточно розгубився, хоч і обіцяв собі бути хоробрим. Несміливість, що завжди його тримала на певному віддаленні від дружини техрука, знову брала його в свої неприємні обійми.

«Що я їй буду говорити далі?» — подумав він і уже почував, що далі він їй нічого не скаже і, як і завжди, раптом відійде від неї незадоволений і розгніваний на свою несміливість. Навіть згадка про те, що вона днями може навіки покинути виселок,

навіть ця згадка не підбадьорила його. І, очевидно, Кравчук так би й пішов ні з чим від Олени Олександрівни, коли б жінка на цей раз не виявила несподіваної відваги: на цей раз їй, мабуть, нічого було губити.

— Нікуди я не збираюся, — помовчавши, сказала Олена Олександрівна, і тут же, беручи різким рухом його під руку, додала: — ходімте далі... Ну, хоч би на ту степову дорогу, що по ній ви шпацируєте.

«Тепер я їй усе розкажу, — подумав Кравчук. — Все. Рішуче все. Нічого не сховаю... І справді, що це таке, доки я буду боягузом? Треба себе негайно прибрати до рук... Боже мій, як йому приємно з нею іти, як йому до солодкого болю радісно відчувати її плече, що ним вона притиснулась до нього».

І все таки він увесь час озирався по сторонах і уважно оглядав кожного, хто проходив повз них, боючись (саме боючись!) зустріти знайомого.

— Чого ви так нервуетесь? — спитала Олена Олександрівна, коли вони залишили за собою останню будівлю й вийшли в степ. — Чи, може, боїтесь, щоб нас не зустрів мій чоловік? Не турбуйтеся: його зараз у виселку нема.

— А де ж він? — мимоволі вирвалось Кравчукові.

Жінка засміялась.

— Їй-богу, не думала, що ви такий чудний! — сказала вона. — Я думала, що я тільки така дивачка, а виходить, що ви комічніший за мене. Шкода, що я цього не знала раніш.

Потім вона стала йому розповідати, якими вона собі уявляла шахтарів, коли їхала зі своїм чоловіком у цей виселок. На її тодішній погляд усі вони мусіли бути страшеними п'яницями, жахливими крикунами і мало не звірюками (так вона, принаймні, чула про них від тих, хто знав їх за часів імперії). Отже нічого нема неприродного в тому, що вона, побачивши нового шахтаря, що вміє не гірше за інших мислити, що від

нього ніколи не почувеш брудної лайки, що знявши прозодяг, надягає навіть краватку й лакерки, — словом, побачивши сучасного культурного шахтаря, будівника соціалізму, вона розгубилась. Саме тому вона й була з ним досі такою соромливою... Але чого він так по-дитячому поводився з нею? Кравчук не відповідає?

— Ну, й не треба!

Над степами, й шахтами йшла літня донецька ніч. Ступала м'яко, ледве чутно по травах, ставках і по далеких хлібах, що колосилися біля оточених відважними териконами сіл. В ніч влітали легенькі вітерці й ніжними зідханнями ласкали обличчя подорожників. В кількох місцях булькали огні сусідніх шахт, і все це вивершувало сине зоряне небо.

— А все таки куди ж подівся ваш чоловік? — знову запитав Кравчук, прокидаючись від задуми.

— Він поїхав у той район, куди його призначено. Він тільки за три дні буде тут.

— Значить, ви зовсім виїздите з нашого виселка, — з сумом сказав шахтар і зідхнув.

Олена Олександрівна уважно подивилася Кравчукові в очі й промовила:

— Хіба вам і справді неприємно, що я виїзду?

— Дуже неприємно! — вирвалось шахтареві.

— Ну, як неприємно, то тоді... — Олена Олександрівна зупинилася. — Знаєте, що, товаришу Кравчук, я бачу, що вам бракує обстановки для нашої цілковитої одвертості й тому я вас запрошую до себе. Ви на якій зміні працюєте?

— На нічній, — відповів шахтар і відчув, як йому надзвичайно солодко стиснуло серце.

— Шкода... А втім, ви до мене зайдете завтра вранці. Добре? Як тільки вилізете з шахти — добре?

І тут же Олена Олександрівна заметушилась: мовляв, йому ж треба за годину йти до заголовні, а вона його затримує. Словом, до побачення. До скорого побачення... у неї! Він може вранці сміливо заходити, бо чоловік повернеться (вона ще раз повторює) тільки за три дні... А втім, це не має ніякого значення, бо вона вже щось вирішила. Він розуміє її — вона щось вирішила! І ніщо вже тепер її не стримає. Словом, завтра вирішальний день.

— У вас теж завтра вирішальний день? — спитала Олена Олександрівна, потискуючи руку шахтареві.

— Так. Завтра кінчається соцзмагання з сусідньою шахтою. Завтра останній день.

— Не говоріть так, — з тремтінням у голосі сказала жінка. — День вирішальний, але не останній. Я хочу, щоб це був перший день. Добре? Хіба ж соцзмагання кінчається? Воно ж тільки-но починається — правда?

Олена Олександрівна ще раз стиснула руку шахтареві і, взявши з нього слово, що він обов'язково завтра заїде до неї, — раптово зникла в теплій темряві літньої зоряної ночі.

IV

«Господи, Боже мій, — думав Кравчук, ідучи до заголовні, — який я безвихідний дурень! Жінка вже сама говорить мені, що кохає мене, а я стою біля неї й лупаю очима. Та невже не можна було хоч би цю біленьку ручку поцілувати?» Фу, яка гидота! Не кавалер, справжнісінький тобі бельбас!»

Проте гнівався він на себе не довго, бо спогад про завтрашню зустріч так рожево виглядав, що він уже готовий був себе присоромити: мовляв, не треба бути таким прожерливим. Правда, він проморгав декілька щасливих хвилин, але хіба його завтра не чекають більш прекрасні години?

«Та все таки чим же скінчиться ця зустріч? — думав він. — Що вона вирішила? Про що вона говорила?»

А втім, що б вона не вирішила, а йому турбуватись нічого, бо він певний, що всяке її вирішення піде йому лише на користь.

До заголовні вийшло сьогодні чимало робітників і тому шахтний двір зі всіх сторін блимав вогниками «Вольфа», — лямпочками, що їх тримали шахтарі в руках. На естетика ця підготовка до походу в глибокі підземні поля й штреки справила б надзвичайне вражіння, він би, очевидно, порівняв цю вогняну метушню на темному дворіщі, скажімо, з так званими, «страшними» огнями, а шахтарів з якоюсь таємною і (обов'язково!) надзвичайно прекрасною ложею, але виселкові люди до всього цього звикли, і знали, що всі ці вогники, як і їхні носії, за якісь кілька хвилин зникнуть під землею й стануть там на важку відповідальну й зовсім прозаїчну працю і знали, що з цього «красиво» захоплюватись не варт.

У заголовні Кравчук зустрівся з Коробкою.

— Хіба я не казав, — сказав Коробка. — Тепер будуть пиячити кілька день.

— Ти знову про Шруба з Остапенком?

— Та про кого ж, як не про них, — і Коробка сплюнув. — Оце так у останній день змагаються... сукини сини!

За п'ять хвилин кліть забрала товаришів і з «вітерцем» спустила їх на 400 з гаком метрів. Ще за мить вони вже йшли по штреку, прислухаючись до дзвоників і даючи дорогу вагончикам з вугіллям, що впливали з вогкої темряви неясними силюетами, як і їхні возії: коні й коногони.

Коли Кравчук взяв до рук відбійного молотка й почав ним працювати в чорному закутку штрека, від образу Олени Олександрівни знову нічого не зосталось, крім того ж таки ніжного стиску в серці. Цей стиск до свідомости, можна сказати, не доходив і був як той, тимчасово прибитий вогкістю, вогник,

що йому тільки за якийсь час дозволять розгорітись і забушувати. У заголовні він зустрів завшахти і узнав від нього, що передостанній день дав 104 проценти. Це його ще більше підбадьорило, бо коли передостанній вийшов переможцем, то останній, вирішальний, мусить його перевищити на кілька відсотків: йому відомо було, що сьогодні кліть забрала багато більше вибійників, ніж у цю зміну вона забрала вчора.

Відбійний молоток так легко вривався в пласт і такі великі глиби одривав вугілля, що Кравчукові здавалося, що не він працює, а хтось інший, що стоїть за ним і посилює його м'язи своїми міцними, як сталь, руками. Він працював без відпочинку й почував, що сьогодні його ніхто й ніщо не стомить. Деренчав відбійний молоток, шипіло повітря крізь шлангу, але він цього нічого не чув: він тільки бачив пласт, що посувався вглиб під натиском його напружених м'язів. Він сьогодні взявся побити рекорд, дати стільки, скільки дає, принаймні в звичайні дні, весь участок. Він тільки тоді опам'ятався, коли його взяли за руку й сказали, що вже час подавати й на-гора. Тільки тоді він глибоко зідхнув і озирнувся навкруги.

— Ну, й нагатив! — сказав хтось позаду нього. — За тобою скоро цілий участок не вженеться.

Він уже й сам бачив, що рекорд побито, тому йому й приємно стало на душі, наче дивився він не у вогку темряву переможеного пласта, а на золоте проміння ніжного весняного сонця.

— Ну, так хто ж з вибійників береться вступити зі мною в соцзмагання? — задерикувато кинув Кравчук.

Його виклик спершу не найшов відгуку: очевидно, ніхто не ризикував сперечатися з такою продуктивністю праці, якої досяг Кравчук. Але потім обізвалося кілька голосів:

— Коли хочеш, беремося обігнати тебе парою. Ти один, а нас двоє. Згода?

— Я беруся сам обігнати! — самовпевнено заявив широкоплечий вибійник, підходячи до Кравчука.

Кравчук подивився на широкоплечого й, впізнавши в ньому відомого старого вибійника, подумав: «саме тебе я й чекав».

— Згода! Давай руку! — сказав він і додав: — на місяць. А там подивимось.

— Я брався обігнати тебе за день, — поліз був рачки широкоплечий і тут же засоромився! — А втім, добре: хай буде на місяць!

Свідки розняли їм руки й скоро Кравчук був нагорі. І тільки тоді, коли він попав нагору й коли вже ранкове сонце умивало його чорне обличчя своїм теплим променем, — тільки тоді він згадав про Олену Олександрівну й відчув, що зараз лише про неї він і може думати.

«І нічого тут поганого нема, — заспокоював він себе, виходячи з лазні. — Право думати зараз про неї я заслужив своєю вдарною винятковою роботою в цей вирішальний останній день».

Кравчук ішов бадьорим кроком. Він зовсім не відчував втоми, наче залишав за собою не важку нічну роботу в шахті, а м'яке ліжко, що на ньому він проспав принаймні добрих сім годин. Ранок був ніжно-голубий і надзвичайно запашний: з якогось садка долітав запах липи. Цвірінькали й пурхали горобці й десь торохкотів важкий грузовик. Ніколи Кравчук не був так переповнений радістю життя, як у цей день. І тому, коли вчора він ще не наважувався малювати картини своєї зустрічі з Оленою Олександрівною, то сьогодні він остаточно розперезався: він уже цілував її ніжні м'які руки, він навіть уже обіймав її як свою дружину.

«Тепер я скажу тобі все й буду з тобою до кінця відвертий, — думав він. — Тепер тобі прийдеться стримувати мене. Сьогодні вирішальний день і під землею й на землі... Останній день!»

Вона сказала, що не можна цей день називати останнім. Кравчук пригадав, як їй затремтів голос, коли вона заперечувала проти назви сьогоднішнього дня останнім, і несподівана тривога неприємного торкнула його серце.

«От тобі й маєш!» — подумав він. — Не мала баба клопоту, так нате вам вигадку. Вона просто не хоче зі мною розлучатися — тут уся розгадка й ховається. А потім вона й справді має рацію: який же це останній день, коли він тільки вирішальний?»

Хоч Олена Олександрівна й пропонувала йому зайти до неї сьогодні прямо з шахти, але Кравчук вирішив спершу переодягтися і лише з гуртожитка піти до своєї коханої. Він, звичайно, дуже поспішав, йому кожна хвилина була дорога, але не можна іти в цьому брудному вбранні.

В гуртожитку нікого не було: Коробка ще не прийшов, а Шруб та Остапенко, очевидно, десь пиячили. Кравчук хутко переодягся в новий костюм і, затягнувши краватку та змахнувши порох з черевиків, вийшов на ганок.

— А, ударничок! Драстуйте! Драстуйте, ударничок! — перерізав йому дорогу п'яний Шруб. — Багато нарубали?

Остапенко, що теж ледве тримався на ногах і стояв тут же, взяв Шруба за руку й пробубонів п'яним голосом:

— Не чіпайте його, дядьку! Ходіть до казарми!

— Зачім до казарми? — висмикнув руку Шруб. — А що як я хочу поговорити з товаришем Кравчуком?

— Чого тобі треба від мене? — спитав Кравчук і відступив на два кроки.

— А того мені треба, що ти мені жити не даєш! — Шруб блиснув своїми маленькими зеленуватими очима, й Кравчук знову побачив у них звірячу ненависть.

— Ти сам собі жити не даєш своїми прогулами, — сказав він. — Як тобі не соромно, Шрубе, ти ж старий робітник! Невже в тобі ніколи не заговорить совість?

— Кажеш, ударничку, совість? — і Шруб схватив Кравчука за рукав.

— Та не чіпайте його, дядьку! Ходімте до казарми! — ще раз пробубонів Остапенко.

Але вже було пізно. Ненависть Шрубова, що він її сяк-так приховував, вийшла із штучних берегів, а п'яний чад відбив йому найменшу здібність мислити. Він раптом схопив у свої кам'яні обійми Кравчука й почав його валити. Назвати сили нерівними не можна було: Кравчук не поступався м'язами кремезному «самомобілізованому фронтовикові», і треба було чекати, що Шруб тут же дорого розплатиться за свій вчинок. Але в останній момент, коли Кравчук захоплений у несподіваний притиск, випростовувався й збирався перейти в контратаку, з шумом і важко повалився на підлогу, грюкнувши головою об цемент.

І тоді ж перед його очима ранковий промінь блиснув у чомусь гостро тривожному, а біля серця почув він неможливий біль. І тоді ж на мить промайнув йому перед очима вогкий штрек, промайнули ті гори вугілля, що він його сьогодні, у вирішальний, останній день так багато нарубав, постало, нарешті, обличчя Олени Олександрівни: спершу воно було нормальної величини, потім стало зменшуватись і раптом зовсім зникло. Потім він остаточно й навіки згубив свідомість. Пірнувши ножем Кравчука, Шруб кинувся в степ і біля вбитого шахтаря залишився сам коногон Остапенко. Він кліпав переляканими очима й то поглядав на Кравчука, то дивився на ласкаве сонце, що повагом, ледве помітно посуваючись по блакитному полю літнього вранішнього неба, байдуже обминало нерухоме тіло.

V

На другий день ховали ударника-шахтаря. За труною йшла й Олена Олександрівна: вона сухими очима дивилась кудись поперед себе. За добу вона так змарніла, що її не можна було й пізнати.

...На четвертий день вловили Шруба, а на п'ятий дістали з «його заводу» такого термінового папірця:

«Цим доводимо до відома, що справжнє прізвище Шруба — Степанюк. На нашому заводі він працював всього з року. Степанюк-Шруб, як вияснилося, із розкуркулених куркулів і попав він на завод через недогляд адміністрації».

Майбутні шахтарі

В «Майбутніх шахтарях» я протиставляю справжніх комсомольців липовому. На погляд критиків ХІППО «вся інтрига збудована на протиставлені сільського комсомольця містечковому». Ну, що ж: «очевидно, вони мали рацію, раз їм доручили писати — але дуже хочу виправити свою лінію, раз на неї напались рецензенти, бо їм же доручили писати рецензію». Цей рефрен (нагадую) із того ж таки Майка Йогансена.

I

Перша сутичка виникла саме в той момент, коли Швидкий, кинувши неохайний погляд на обшиту листовим залізом Чапчикову скриньку, іронічно запитав:

— А це чий чамайдан?

— Це моя скринька, — сказав Чапчик, витираючи піт з чола: він допіру ледве-ледве всунувся у вагон.

— Чи не молода тобі презентувала її? — Швидкий усміхнувся до Супруна й, вийнявши шкіряного портсигара, так би мовити, елегантно (двома пальцями) забрав з нього папіросу.

Наївний Чапчик безперечно не зрозумів іронічного запитання свого співбесідника й тому здивовано вирячив свої темні озера — напівдитячі очі.

— Яка це молода? — сказав він і облизав губи.

— Ну, як не молода, — кинув Швидкий, — то чого ж ти з нею церемонишся? Підсунь кудись — хіба не бачиш, що вона посіла моє місце?

Чапчик нарешті зрозумів у чому річ: «ага, он у чому річ», — подумав він і заходився біля своєї скрині. За мить скриня вже була під лавою, за хвилину на місці скрині сидів уже Швидкий, але спогад про цю розмову з новим товаришем залишився по суті надовго. І надовго він залишився саме тому, що був, можна сказати, трохи неприємний.

Та й справді: що тут гарного? Чапчик розуміє, що він селяк, він розуміє, що йому бракує міської виправки й тих вишуканих рухів, якими так успішно володіє цей містечковий хлопець, Чапчик, нарешті, знає, що він дуже низенький, що він замість кепі носить картуза і не має того породистого носа, що його має Швидкий, нарешті він знає, що все це поруч з Швидким робить його трохи комічним. Але хіба справа в цьому? Хіба він не був зразковим комсомольцем у своїй Комарівці? Хіба його не вважали за першу людину на селі? Навіщо ж тоді таким неохайним тоном розмовляти з ним? Ну, він помилився, не туди поставивши скриню, але при чому тут глумлива «молода»? Нарешті Чапчик доміркувався, що й скриню його Швидкий нарочито назвав «чамайданом».

Словом, розмова з новим товаришем не подобалася селякові. І згадуючи її, він відчував на серці деяку образу. Саме тоді й взяла його задрість, що він не може так розв'язно поводитись з людьми, як Швидкий, і тоді ж виникло в нім бажання, так би мовити, якось показати себе.

Бажання показати себе за дорогу цілком усвідомилось і, усвідомившись, почало розгорятись. Та й справді: Швидкий не тільки не змінив своєї поведінки, — він до безкраю розперезався й не менш остаточно довів, що для нього Чапчик не більш, як муха, з якою йому можна поводитись, як йому забажається. То він, розвалившись на лаві, примушував селяка сходити по воду, то він, вдаючи з себе пана, пропонував Чапчикові одчинити або зачинити вікно. Нарешті він вийшов із

всяких норм пристойности й, повернувшись задом до своєї жертви, сказав:

— Анубо почеши мені спину... Та не там, нижче свербить!

Як видно хоч би з останньої фрази Швидкого, досі Чапчик виконував накази без всяких заперечень: не тільки тому, що він пасував перед цією винятковою розв'язністю, але й, головним чином, тому, що (як це вияснилося з розмови) Швидкий уже побував на шахтах і навіть (з його слів) один час був вибійником. Але тут Чапчик не витримав і, набравшись хоробрости, сказав:

— Я тобі не нянька — чухай сам!

Мовчазний широкоплечий Супрун, який до цього часу тільки спостерігав, раптом взявшись за живіт, зареготав басом.

— Так би й давно... — промовив він тим же басом. — Ач, який паничик найшовся!

Ця несподівана підмога підбадьорила селяка і підбадьорила тим більше, що Супрун хоч ще й не бачив шахти — все ж був містечковий комсомолец: до цього часу Чапчик думав, що всі містечкові комсомольці такі, як Швидкий, тепер він побачив, що він помилився, і побачив, що тепер не буде вже відчувати себе самотнім, яким він відчував себе до цього часу.

— І справді паничик, — задерикуватю кинув підбадьорений Чапчик. — Кажу, чухай сам!

Але Швидкого очевидно важко було збентежити. Він повагом повернувся, подивився глумливо поглядом на селяка (мовляв, яка ж ти нікчемна муха!) й промовив чітко й іронічно:

— Теж майбутній шахтар! Товариш називається... Ти чому, до речі, не поїхав з першою партією мобілізованих? — додав він. — Мабуть, ухилявся?

Додаток був такий же несподіваний, як і підмога з боку Супруна. Звичайно, Чапчик не поїхав з першою партією мобілізованих на вугільний фронт тому, що здавав свої справи

новому голові КНС (він був у своєму селі головою КНС). Звичайно, таке ж запитання він міг би поставити й перед Швидким, бо до складу першої партії входило й кілька містечкових комсомольців. Але всі ці думки, на жаль, прийшли багато пізніше. В той же вирішальний момент він тільки розгубився й, розгубившись, мовчки сів на своє місце (він стояв), і сів приблизно таким маніром, як сідають школярі, що почувають себе винними.

Ця нова неприємність, проте, не справила вже такого гнітючого вражіння на Чапчика, яке справляли на нього неприємності попередні. Образа залишалася, залишалося й болюче бажання якось показати себе, але, найшовши з боку Супруна підтримку (правда химерну, бо Супрун знову мовчав), селяк покищо вичікував моменту, коли хтось чи щось хоч трохи зіб'є пиху самовпевненому Швидкому.

Момент цей нарешті прийшов. Прийшов тоді, коли вони вже були кілометрів за 500 від свого району й коли поїзд, врившись у донецький степ, мчав їх повз заводів і шахт незнайомого їм краю.

На одній із зупинок до комсомольців підсіла якась пристаркувата жінка. Швидкий зав'язав з нею розмову. З розмови вияснилося, що вона живе в Донбасі з двадцяти років, цебто вже більше як 26. Так би мовити, тутешня староживка. Це, очевидно, заімпонувало Швидкому й він, відрекомендувавшись колишнім шахтарем, почав з нею вихвалитися знанням шахтарського життя й шахти. Чи й справді Швидкий мав такі великі знання — принаймні Чапчикові покищо це було не зовсім ясно, але пристаркувата жінка цим знанням повірила й пройнялася навіть до них деякою повагою.

— Гобі, хлопче, видніше, — втираючи хусткою носа, сказала вона на якесь гаряче твердження Швидкого. — Що я там знаю, живу я в Бахмуті, тепер Артемівське зветься, і за 26 років,

сказати тобі по правді, і близько не була біля шахти. Бублички я продаю на базарі.

Почувши це, широкоплечий Супрун враз прокинувся від своєї мовчанки й зареготав тим же таки добродушним басом. Швидкий спалахнув (він у перший раз спалахнув), і розгубившись, затикався. Годі він зі злістю подивився на Супруна, зиркнув таким же чином і на Чапчика, зі справжньою ненавистю зміряв з голови до ніг пристаркувату жінку, що її він взяв за матір якогось шахтаря й яка, як виявилось, була звичайнісінькою собі спекулянткою, — і все це, так би мовити, проробивши, вийшов суворий і не задоволений з купе.

Цей випадок, безперечно, сподобався Чапчикові: мовляв, нарешті Швидкому хоч трохи збито пиху: ну, хіба б справді досвідчена людина попалася на такий гачок? Словом, Чапчик зідхнув з полегшенням.

Ага, чортова кукла, — подумав він, — попався? Ото не задавайся на задрипані макарони. Подумаєш, який досвідчений шахтар!

В уяві селюк уже бутузив свого супротивника, так би мовити, на всі заставки. Бутузив так, як йому хотілось. І коли б він мав упевненість, що з-під цих його ударів Швидкий уже не виприне, — він би був цілком задоволений. Та лихо було в тому, що всі ці удари були покищо уявними. Це зовсім не значить, що він не здібний по-справжньому «показати» себе перед містечковими комсомольцями — він ще покаже! Але перед якими... от? Перед подібними до самовпевненого й досвідченого Швидкого? Перед цими все таки важкувато!

З таким зневір'ям до своїх сил він їхав аж до районного вугільного центру. З таким зневір'ям він вирушив і до шахти: в районі їх довго не затримували — позаписували в якісь книжки, наділили відповідними папірцями й побажали всього найкращого.

II

З добрими дорогами ще не всюди гаразд. Але це був один із тих капітальних шляхів, що їх ми тепер чимало найдемо й на Донбасі й що вкупі з палацами культури, з радянськими житлобудами, з новими заводами та шахтами в корінний спосіб змінюють обличчя всієї нашої країни. Були й добрі коні, був непоганий і фаетон. Правда, сидіти було не зовсім зручно, бо заважали Супрунів і Швидкого чамайдани (Чапчикова скриня стояла в ногах напівглухого візника), але цієї незручності селяк не помічав: думки працювали йому в зовсім іншому напрямку й зупинялися на більш серйозних справах.

Не помічали, мабуть, покищо цього і його товариші: і вони були зосереджені й їм було не до дрібниць. Довгий час їхали мовчки. Коли їхали поїздом, раз-у-раз перекидалися словами, а Супрун навіть насвистував якусь пісеньку, та вже в районному центрі все це вгомонилось. Можливо, навіть, що й розв'язний Швидкий принаймні сяк-так відчував серйозність моменту: принаймні і йому слова покищо не навертались на язик. Очевидно, всі думали про іспити і про те, що їм несуть найближчі загадкові дні.

А втім, коли сонце надзвичайно душного дня зупинилося в зеніті й немилосердно почало палити голову, Чапчик помітив не тільки незручність, — він помітив, що вони досі не зустріли жодного гайка, в якому можна було б відчути деяку прохолоду й помітив, що весь ландшафт нового краю муляє йому очі: сиротливий степ був далекий і без кінця чужий.

— Ач, яка місцевість! — порушив мовчанку Супрунів бас. — У нас не така.

— Тут всюди гола місцевість! — авторитетно заявив Швидкий. — Сіра. Особливо вона впливає на селяків: не встиг приїхати — вже й тікає!

Швидкий, що аж досі ніяк не міг забути скандального випадку з пристаркуватою жінкою, мабуть, мав сильне бажання на когось помститись і, не находячи нічого крім Чапчика (Супруна він безперечно побоювався), вирішив шпигонуги селяка. Шпилька попала в самісіньке серце й зробила найсправжніший біль. Річ у тому, що мініатюрний Чапчик, який далі свого села не знав дороги в світ і був надзвичайно вразливою людиною, покинувши вагон, і справді відчував себе трохи сиротою: ну, що тут зробиш, коли йому така вдача! Звичайно, в'юнкому й легковажному Швидкому, який встиг уже побувати в багатьох містах і районах, усе це іграшка. Мабуть, і спокійному урівноваженому Супрунові це іграшки. А от вразливому Чапчикові — Чапчикові це зовсім не іграшки! І тепер, не бачучи навколо себе жодного деревця, він згадував свій лісовий край, і йому було трохи сумно. Одним словом, у певному сенсі Швидкий не помилявся.

Але хто це йому сказав, що Чапчик думає тікати? Хіба Чапчик не з легкою й радісною душею від'їздив зі своєї Комарівки? Хіба він, скажимо, не обіцяв своїй матері-незаможниці за рік так ошахтаритись, що й її забрати до себе? Нарешті хіба це не він навіки вирішив залишитись чесним, добросовісним і витриманим комсомольцем? Швидкий, мабуть, помічає на його обличчі риси суму? Так тут нічого поганого нема (в тому, що риси суму) — це може трапитись зі всякою вразливою людиною. Подумаєш який твердокам'яний комсомолец!

Але, на жаль, іронія прозвучала кволенько і Чапчик замислився. Не в тому сенсі замислився, що він думав тікати додому, а тому, що Швидкий і справді мав рацію пишатися їм, так би мовити, гнути кирпичу. Скажимо, на обличчі Швидкого не помітно ніякого суму, а це вже величезний плюс і немала перемога. Це значить, що Швидкий буде почувати себе на шахті,

як дома, а він, Чапчик, ще довго там виступатиме в ролі новака, і на нього будуть дивитися з деяким презирством.

«Ні, на мене не будуть дивитись з презирством», втішав себе Чаплик. «Я на шахті зроблюся героєм, і тоді Швидкий ніколи вже не наважиться так неохайно поводитись зі мною й посилати на мою адресу такі образливі натяки. Це нічого, що Швидкий має чималий досвід. Це навіть гарно. Але й я буду мати не менший досвід, а можливо, й трохи більший. І потім я обов'язково забуду свій лісовий край і тоді на моєму обличчі не з'явиться жодної риски суму».

Шахта, що до неї посувались мобілізовані комсомольці, була найдальшою шахтою в районі, і тому вони їхали вже з годину, а виселок досі не показувався. Не прихопилося їм пересікати й сусідні шахти. Лише то тут, то там повставали димарі й терикони, і тоді хлопці вдивлялися в обрій. Ніщо по суті не тривожило й тиші донецького степу: стукіт коліс і раптовий цокіт підков, коли той чи інший кінь засікався, тільки підкреслювали гаряче безгоміння літнього дня.

— Отже, завтра поліземо в шахту, — сказав Швидкий і раптом звернувся до Чапчика: — тобі не боязко?

— Чого ж мені боязко? — кинув Чапчик, який давно вже чекав, що в'їдливий Швидкий від натяків перейде до прямих колючих запитань. — Хіба там що — вовки ходять?

— Там, брат, штреки страшніші за вовків! — авторитетно поінформував «досвідчений» комсомолец.

Супрун давно вже помічав, як погано впливають на селяка запитання й репліки Швидкого, і тому він, підшморгнувши носом, сказав:

— Слухаю я тебе, Швидкий, от уже не перший день, а й досі не розберу, чого ти липнеш до хлопця.

— Ні до кого я не липну! — роздратовано кинув Швидкий: йому не подобалось, коли в його розмову з селяком втручався

Супрун, до того ж помітивши нарешті чамайдани, він ніяк не міг з ними впоратись: то один, то другий налазив на нього. — Ні до кого я не липну, — ще раз підкреслив він. — Мені тільки здається, що даремно його послали сюди: не з його худобою й смекалкою лазити по штреках!

— Це ти про мене говориш? — спитав схвильований Чапчик і тут же подумав, що він зовсім даремно не почухав Швидкому спину.

— Та про тебе ж!.. А що таке? Хіба помиляюся?

Тут уже й Супрун не витримав. Положивши в кишеню ножа, за допомогою якого він допіру підполуднував, Супрун почухав потилицю й сказав:

— Коли це ти по тих штреках лазив? Що рік блукав десь поза районом, то вірно, а от, щоб по штреках, то хто й зна!

— Що значить «блукав»? — незадоволено промовив Швидкий. — Хіба то називається блукав, коли тебе в іншу округу перекинули?

— А до чого ж тут штреки?

— А до того, що працював значить на Донбасі!

— Та невже?.. Чи не так, як ота жінка, що в поїзді? — і Супрун зареготав своїм добродушним басом.

Бас цей цілком задовольнив Чапчика, він прозвучав йому справжньою музикою. Але, на жаль, не надовго, бо Швидкий подивився на Супруна таким поглядом, що навіть Чапчикові неприємно стало. І тим більш неприємно стало, що Супрун на цей погляд нічого не відповів: склалося таке вражіння, що він його не витримав. Словом, Супрун уже мовчав, а селюк, знову відчувши себе самотнім і безпорадним, дивився на рівну спину напівглухого візника й облизував губи.

За деякий час на горизонті почали вирисовуватись будівлі і раптом повстав величезний димар. Вирвались з-за горба якісь підводи і хутко наближались до них. По лівій дорозі пробіг

собака. Видно було, що вони, нарешті, наближаються до якогось виселка. Тоді вони поцікавились, що це. Напівглухий візник сказав їм, що це й є та шахта, на яку йому доручено їх довести. Словом, за півгодини вони вже були на місці призначення.

III

Так он воно, які шахти! Що ж тут страшного? Буквально нічого! Навіть навпаки: прекрасні новенькі домики (вишикувались в кілька вулиць), дуже непоганий і навіть багато кращий за містечковий театр, шахтний клуб, дівчата, хлопці, жінки, діти по вулицях як і всюди, одним словом, виселок, можна сказати «на ять».

Дуже добре їх зустріли. Дали місця в гуртожитку (кожному по ліжку), дали до матраців і подушок, простирадла, ковдри — нічого не забули. Добре нагодували. Нагодували в тому ж таки гуртожитку (через коридор і їдальня). Завшаhti (це ж тут найбільший чоловік) — людина страшенно скромненька і, як виявилось, недавній звичайнісінький собі шахтар. Потім Чапчик узнав, що тепер мало не всіма шахтами керують колишні рудокопи. Це Чапчикові дуже подобалось: чому не припустити, що й він за якісь роки 5 стане такою великою людиною? Чапчик прекрасно знає, що радянська влада завжди відмітить добру роботу: одну одмітить орденом, другу — високою посадою.

Не подобалось тільки селякові, що Швидкий і тут встиг обернутись на героя. Швидкий уже крутився дзигією навколо завшаhti й зо всіх боків виставляв себе. Він так енергійно виставляв себе, що за ним не тільки Чапчика, але й Супруна не видно було. Чапчик дивився своїми темними наївними озерами на симпатичного завшаhti й йому було шкода, що такою людиною заволодів такий, хоч і досвідчений, але все ж таки негарний хлопець.

«Що не говори, — подумав Чапчик про себе, — а я все ж таки проти Швидкого нікчема!»

Але особливо почув він свою нікчемність, коли побачив, як бойко Швидкий розмовляє з завшахти.

— На вашій шахті, — спитав Швидкий, — всюди застосовано відбійні молотки?

— Майже всюди, — відповів завшахти. — Працюють зарубні машини.

— Ну, ясно, у вас же крутоспадні пласти, — сказав Швидкий. — Саме на таких пластах відбійному молоткові і належить перше місце. — Він трохи помовчав і додав: — у Німеччині та ж сама історія.

— В Рурському басейні?

— Та в Рурському ж, там ще в 27 році працювало тільки до 400 зарубних машин, цебто зарубними видобували лише 2 з лишком відсотки всього видобутку.

І, перейшовши на тон знавця і надзвичайно авторитетної людини, Швидкий почав читати, можна сказати, лекцію про уложення верстов і геологічну будову двох подібних один до одного басейнів: Рурського й Донецького. Словом, він уже заімпонував завшахти. Щождо Чапчика, то його Швидкий мало не знищив своєю ерудицією.

«Ні, — подумав селяк, — Швидкий і справді багато дечого знає. Я про це, що він говорить, ніколи й нічого не чув».

І Чапчик навіть пошкодував на мить, що він не зумів заволодіти симпатією бойкого містечкового хлопця. Але це тільки на мить. Почуття образи все ж таки не згасло, й йому хотілося думати, що всі ці знання лише таким, як він, здаються великими, а на самім ділі вони, мабуть, маленькі, і Чапчик їх скоро здобуде. От як би тільки з шахтою все обійшлося добре, щоб обійшлося добре, коли вони полізуть у шахту! Коли Чапчик

і в шахті оскандалиться, значить, Швидкий і справді мав рацію глузувати з нього.

«Не дай, Господи!» — подумав селяк і йому йокнуло під серцем.

Він сидів на своєму новому ліжку й чекав Супруна, який вийшов до вбиральні (Швидкий уже чогось лазив по конторах). З Супруном він умовився походити по виселку й ближче познайомитись з новою обстановкою. Нарешті увійшов і Супрун. Увійшов він у супроводі якогось молодого шахтаря.

— Знайомся! — сказав Супрун. — Це місцевий комсомолец товариш Груша. Вибійник.

Познайомились. Груша був балакучий і приємний хлопець, і тому з ним стало весело. («Добре в нашій республіці, — подумав Чапчик, — всюди найдеш своїх, комсомольців»). Груша почав розповідати про роботу на шахті й про те, як він два роки тому розпочинав тут працю.

— Спершу навіть страшнувало було, — говорив Груша, — але потім звук і нічого страшнуватого не бачу. Нещасні випадки бувають, але — де їх нема? Бувають вони й по заводах, бувають і на селі. Нещасний випадок може трапитись навіть там, де його зовсім не чекаєш.

— А чого ж відціля тікають? — спитав Чапчик: йому дуже сподобався Груша, й він з ним почував себе прекрасно.

— Літуни й дезертири всюди єсть, — промовив шахтар. — Цієї сволочі не бракує, але треба й це сказати: робота тут не легка та до того ж і під землею.

— Дуже важка? — продовжував допитувати Чапчик, що вирішив докопатися до найменших дрібниць, щоб почувати себе більш упевнено.

Груша запалив цигарку, пустив кільцями дим з рота й промовив:

— Звичайно не легка. Але зате ти працюєш не 7, а 6 годин, маєш добрий заробіток: єсть такі, виганяють сотні карбованців у місяць. До того ж до тебе й величезна увага — і з боку партійної організації і з боку професійної. Та й адміністрація чимало вділяє уваги твоїм побутовим умовам.

«Он воно як: 6 годин, сотні карбованців»... Чапчик уже почав був обурюватись на літунів, але тут його, перебив Супрун.

— Справа ясна! — сказав Супрун. — Яка б там робота не була — важка, чи ще важча, але на те ж ми й комсомольці! На те ж ми на фронті, щоб перемагати труднощі.

Ну, це само собою розуміється. Це й справді ясно, Чапчик це прекрасно обмислив. Він, наприклад, дуже-дуже хоче бути героєм труда. Отже, хай Груша розповідає далі: йому дуже цікаво все це слухати.

І Груша розповідав. Розповідав довго і саме цікаво. Він зупинився навіть на деяких деталях. Він розповів, наприклад, що робити, як раптом погасне лампочка в темному штреку: досвідчений шахтар на такий випадок має, скажім, дві палиці: одну держить над головою, другу — у бік, так і виходить, інакше б він, скажім, стукався головою об стелю, бо не вгадаєш, де треба нахилитись. Радив не лякатись, коли трапиться комусь із них залишитись насамоті. Крізь кволе світло лампочки ти можеш побачити в вугільному поросі якусь жахливу пику, але це так ввижається тільки незвичкій людині. Не треба лякатись, коли раптом почувеш під молотком невеличкі вибухи: то вискакують із пластів газу, і старий шахтар з цих вибухів лише радіє, бо це значить, що піде легкий вугіль. Словом, багато цікавого розповів Груша, й Чапчик вислухав його з величезною увагою.

Увечері вони ходили до заголовні: він, Супрун і той же Груша (Швидкого знову не було). У загодовні розмовляли з шахтарями, що з ними їх знайомив Груша. Бачили багато химерного. Все на

них справляло сильне вражіння: і шахтарські каски, і чорні полотняні костюми, і напівфантастичні вогники в лямпочках. І тоді було радісно, було й тривожно: радісно було, що і вони за кілька днів стануть такими ж героями, як ці чорні люди, яких вони з такою цікавістю оглядають, тривожно було тому, що попереду ще залишалась незнайома, мало не таємнича шахта, про яку вони чули так багато чудесного і яка все таки трошки лякала.

Заснув Чапчик дуже пізно: мислі довго не давали спокою голові. Снівся йому дуже химерний сон. Снилось йому нібито йде він якимсь темним глухим коридором, а назустріч йому біжать ліхтарики. І ліхтарики нібито не ліхтарики, а якісь живі істоти. Чапчик намагається ухилитись і ніяк не може цього зробити: підбіжить ліхтарик, блисне йому в око — й зник!

«Що це таке? — думав Чапчик. — Чого вони хочуть від мене».

І тоді ж він раптом відчув, що його хтось ззаду схопив за плечі. Він здригнув і повернувся. І баче він перед собою якесь надзвичайно страшне обличчя. Обличчя з ненавистю дивиться на нього й скалить зуби. Охоплений жахом, Чапчик намагається пригадати, чиє це обличчя. Він напружує всі свої розумові сили, але даремно: він все таки не здібний пригадати...

Та він не може й вирватись: таємнича істота міцно тримає його в своїх руках.

«Пропає, — подумав Чапчик і тут же раптово згадав, чиє це обличчя: — так, це обличчя Швидкого!» Охоплений ще більшим жахом, Чапчик скрикнув.

IV

— Чого ти кричиш? — почув селяк біля себе досить ласкавий голос і, так би мовити, з зовсім іншої опери. — Кошмар душив чи що?

Чапчик розплющив очі. Біля селюкового ліжка стояв Швидкий і дивився на нього дуже доброзичливими очима. Він дивився такими очима, що Чапчикові навіть не вірилось, що це саме той в'їдливий комсомолец, який цілу дорогу не давав йому спокою. І в усякому разі реальний Швидкий нічого не мав спільного з тією потворою, котру він бачив уві сні. Тут же був і Супрун: він тримав у руках мило й, перекинувши через плече рушника, готувався йти до вмивальника. На двох койках спали шахтарі — вони мабуть допіру прийшли з роботи.

— Чого ж ти мовчиш? — сказав Швидкий. — Кошмар, питаю, душив чи що?

— Сон приснився страшний! — відповів Чапчик і звернувся до Супруна. — Хіба вже пізно?

— Ні, не дуже, — йдучи сказав Супрун. — Приходили від завшахти: зараз поліземо. Одягайся!

Чапчикові знову йокнуло під серцем — і радісно, і тривожно. Та й справді: від першого іспиту залежить багато. Чапчик кинувся вдягатись.

— В тебе ніяких крапель нема від зубів? — звернувся до нього тим же ласкавим голосом Швидкий. — Страшенно зуб болить! — і взявся рукою за щоку.

— Де ж вони в мене візьмуться? — сказав здивовано Чапчик і подивився на Швидкого.

Химерний сон і особливо Супрунова інформація, що вони зараз полізуть у шахту, — все це на деякий час паралізувало його здібність спостерігати і він не бачив, що навкруги його робиться. Тепер Чапчик побачив, що у вікно зазирає вогняна куля ранкового сонця, і побачив, що Швидкий і справді зовсім перетворився. Це вже не був самовпевнений юнак, яким його досі знав селюк — це вже був дуже симпатичний хлопець, яким його Чапчик навіть не уявляв. Швидкий посміхався милою й надзвичайно симпатичною посмішкою.

«Що це з ним раптом трапилось?» — подумав Чапчик.

«А втім, хіба не все їдно? Лиш би він був завжди такий!»

Чапчикові навіть захотілося підійти до Швидкого, потиснути йому руку й попрохати пробачення... За що? Та хоч би за то, що він колись гнівався на нього! Хіба він мав право гніватись на такого по суті доброго товариша? Він просто не знав Швидкого!

— А хіба дуже болить зуб? — спитав він. — Може, тоді ти не підеш з нами, залишишся?

— Зуб болить дуже, — сказав Швидкий. — Але чого ж я буду залишатись? Все їдно колись прийдеться йти, та й завшаhti може щось подумати.

— Що ти говориш! завшаhti? — мало не скрикнув селюк. — Будь певний, ми з ним поговоримо і він нам повірить.

— Не буде діла. З цим бюрократом важко говорити! — відказав Швидкий.

Завшаhti — бюрократ? Ця лагідна, гостинна й товариська людина? Чапчик нічого не розуміє. Може, товариш говорить про когось іншого?.. Про нього? Коли про нього, то дивно! Чапчик усе таки думає, що товариш помиляється... Він також помиляється, як він помилявся в нім. Швидкий не погоджується? Шкода! Він дуже шкодує, що перетвореного Швидкого не можна переконати, що завшаhti такий же милий, як сьогодні і він, Швидкий!

Чапчик взяв рушника і все таки цілком задоволений пішов до вмивальника. Йому було дуже приємно, що на його серці нема вже ніякої образи і єсть тільки маленька й радісна тривога.

За якийсь час Чапчик, Супрун і Швидкий ішли з завшаhti до лазні. Там вони попереодягалися в нові полотняні костюми, в старенькі чоботи й тверді каски. Там вони дістали й лямпочки. Якось тривожно й радісно було відчувати себе в цих костюмах і почувати в руках химерний вогник.

— Ну, гайда до кліті, — сказав завшахти, коли всі були готові, й рушив до дверей.

Вони пішли широким двором і скоро зупинилися біля кліті.

Цього моменту Чапчик, очевидно, ніколи не забуде. Шахту раз-у-раз затоплювало водою й тому по стволу бігли прямо таки ручаї. Кліть (вона допіру забрала першу партію) була вогка й непривітлива. Непривітливо виглядала й людина, що керувала нею: робітник, мабуть, недолюблював екскурсантів, а майбутніх шахтарів, вдягнених у чистенькі полотняні костюми, за когось іншого й прийняти не можна було. Біля кліті стояло ще декілька чоловік, вони теж збиралися під землю.

— Ми спершу спустимося метрів на 150, — сказав завшахти.

«Як це буде, як на 150 метрів?» — подумав Чапчик. «Скільки, скажім, має метрів п'ятиповерховий будинок? Мабуть, не більше, як метрів 40? Тоді що ж це виходить? Виходить, що ми зараз спустимось на таку глибину, яка рівняється мало не 4 один на одному поставленим п'ятиповерховим будинкам?»

І в третій раз Чапчикові йокнуло під серцем: справа в тому, що він раптом згадав той трагічний випадок з кліттю (вона зірвалась), який трапився на шахті «Марія» й про котрий у свій час чимало писали в газетах. Він подивився на Супруна й Швидкого. Перший і зараз був такий же спокійний і урівноважений, яким його знав Чапчик у вагоні, але другий був блідий і тремтів, взявшись рукою за щоку.

«Бідолаха! — зідхнув Чапчик. — Його зимниця трясє, а він у шахту збирається... От проклятий зуб!»

Проте важко було сказати, кому він більш співчуває: собі, чи Швидкому, бо 150 метрів все таки ніяк не виходили з голови. Як він себе не заспокоював, що він собі не говорив, а під серцем тепер йокало вже без перерви. І коли б не щаслива мисль про міські ліфти (а про ліфти йому вже чимало розповідали), він,

можливо, сів би в кліть з поганим настроєм. Згадка ж про ліфти його дуже підбадьорила. І справді: по великих будинках, можливо, не нижчих за 150 метрів (ну, хоч би в тій же Америці) люди їздять таким чином кожного дня, дехто навіть кожної години, а він, майбутній шахтар, дрейфить перед перспективою спуститись, можливо, в кращій машині, і дрейфить, як найсправжнісінький боягуз! Ні, це вже ні к чорту не годиться!

— Лізьте! — почув він голос завшахти, коли кліть знову подали на-гора й коли хтось відкинув залізні ґрати.

Майбутні шахтарі рушили через місток. За мить стукнули двері, вдарив гонг і кліть пішла. Ще кілька секунд, поки кліть з шумом і, аж дух забивало, мчалась кудись, Чапчик був, можна сказати, в надзвичайному трансі. Він міцно тримався за якусь залізну перекладину, не менш міцно притиснувшись до холодної стіни, і почував, що летить кудись угору і що вода, яка зливою падає на нього відкілясь зверху, проривається йому за комір і робить йому на спині неприємний холод. Правда, він дещо й бачив, але те, що він бачив, було таке ж фантастичне, як його недавній сон: у темному вогкому кутку, крізь тускле світло кількох ліхтариків, вирисовувались химерні силуети зовсім нереальних ніг. Більше він нічого не пам'ятає. Він навіть не пам'ятає, коли й як він вийшов із кліті. В цьому він чесно признавався, коли його потім розпитували.

Вони вже були в квершлазі, і тут Чапчик машинально подивився на своїх товаришів:

Супрун був такий же спокійний, як і раніш, але й Швидкий не змінився: тримаючись за щоку (хорий зуб!), він і тепер тремтів і мав поганий вигляд блідої людини. Проте Чапчик на цей раз не звернув на нього відповідної уваги, бо зайнятий був своєю особою.

«І як виявляється, нічого тут нема страшного! — бадьоро вирішив Чапчик, ступаючи по штреку. — Кліттю спускатись

тільки без звички неприємно і навіть страшно, а як звикнеш — мабуть, той же ліфт.

Ну, а щодо вибірок, то про них і говорити не прихопиться: звичайний собі темний коридор і тільки».

— Почекайте! — сказав завшахти, раптово зупиняючись та повертаючись до хлопців: він ішов попереду. — Чуєте гул? То коногони женуть вугілля. Становіться до стіни.

І завшахти, скликавши до себе всіх майбутніх шахтарів, поки наближались вагончики, пояснював новакам те, що їм було неясно й чим вони цікавились. Розпитували, правда, тільки Чапчик і Супрун, Швидкий нічим не цікавився й мовчав. Селюк пояснив це тією обставиною, що все це йому давно відоме.

Нарешті в глибині штреку блиснув ліхтарик, і повні вугілля вагончики з грохотом і шумом проскочили повз них.

— Коли вам треба буде колись зупинити коногона, — сказав завшахти, — ви мусите помахати ліхтарем і він зупиниться.

— А для чого його зупиняти? — спитав Чапчик.

— Ну, скажім, — відповів завшахти, — ви попали в так звану «трубу» — це таке місце в штреку, де ви ніяк не можете розминутись з вагончиками і де вас вони обов'язково зачеплять, — тоді ви й сигналізуєте ліхтарем.

Ага, он воно що! Ну, тепер ясно! Отже, це треба обов'язково запам'ятати! Чапчик це обов'язково запам'ятає, бо все ж це відповідним чином зв'язано, з одного боку, з небезпекою, з другого — з щасливим виходом із вибірок. Треба прислухатись до кожного слова досвідченого шахтаря.

Вони знову рушили в темну глибіню, висвічуючи собі дорогу «вольфом». Зрідка назустріч їм ішли кудись шахтарі, але в напівтьмі вони нагадували скоріш тіні й як тіні зникали десь — без облич, без рук і навіть без ніг. То тут, то там чути було глухі стуки й десь без перерви дзюрчала вода.

— Ну, тепер готуйтеся до останнього іспиту, — сказав завшахти й зупинився біля якоїсь дірки. — Страшного нічого нема, але треба бути обережним. Зараз подамось на нижчий горизонт... Це от — гезенк. Далі — шахтне поле. Ми маємо, так звані, крутоспадні пласти. Приблизно на 80 градусів. Зараз спустимось по кріп'ях на 120 метрів вниз... Хто за мною?

І завшахти за мить опинився в дірі, а ще за мить його вже й не видно було в штреку.

V

Першим за завшахти рушив Супрун.

— Обережніш, — почувся з-під землі голос шахтного командира. — Сюди став ногу!

Власне кажучи, Чапчик нічого не зрозумів з попередніх слів завшахти. Для селяка ці «крутоспадні пласти», ці 80 градусів тощо, були китайською грамотою. Він зрозумів тільки те, що треба триматись сміливіше і треба бути обережним. Не довго думаючи, він, щоб не бути останнім (а промчавшись кліттю, він почував себе до певної міри героєм), щоб не бути останнім, Чапчик, як тільки зник під землею й Супрун, зиркнув на Швидкого (Швидкий і зараз тремтів і вистукував зубами — це Чапчик добре помітив) і поліз і собі в діру.

Ставши ногою на кріп, він зиркнув униз й побачив там два вогники: нижчий і вищий — Супрунів і завшахти.

— Давай сюди ноги! — почував він знизу Супрунів голос.

— А куди ж мені лізти? Я нічого не бачу, — сказав Чапчик.

— Шукай ногами кріп і становись на неї!

Селяк спустився ще нижче, потім ще нижче, обережно намагаючи ногами «ліс» і як кішка чіпляючись за деревини.

— Тут починається перший уступ! — знову почув він знизу голос завшахти. — Отой, що я вам про нього розповідав.

Завшаhti й справді щось розповідав у штреку про уступи, але що саме — Чапчик рішуче не пам'ятає. І потім теорія, як видно, зовсім не збігається з практикою: на малюнку свого нового вчителя він бачив зовсім невинні лінійки, а тут йому приходитьcя виступати в ролі мавпи і, у всякому разі, доброго акробата.

Чапчик подивився вниз: перший ліхтар заблуканим вогником виблискував уже в стороні, другий — під ним.

— Давай сюди ногу! — сказав Супрун. — Як не попадеш на кріп — становись мені на плече.

— Почекай, я трохи відпочину! — сказав Чапчик, враз запарившись.

— Ну, відпочинь! — і Супрунів вогник теж зник десь у стороні.

Коли Чапчик рушив далі й доліз до так званого уступа, він остаточно розчарувався в теорії: чіплятись приходилось уже не тільки руками й не тільки ногами, але й черевом. Треба було податись у бік (вогники заблимали ліворуч), а вбік подаватись ще важче було. Важко дихаючи, Чапчик зупинився й подивився вниз. І — о жах! — при кволomu світлі ліхтаря, що ледве-ледве пробивалось крізь вугільний порошок, він побачив темну безодню. Тільки тепер Чапчик усвідомив, що він у величезному (глибиною більш як на 100 метрів) колодязі і усвідомив, що він над проваллям і що він, виконуючи ролю акробата, стоїть зараз на волосинку від загибелі. Варто зірватись з якоїсь кріпі і — пропав: кісток не позбирають!

І як раз у цей момент глухо загуло й з шумом і свистом та своєрідним стогоном десь почали одвалюватись глиби вугілля й летіти повз нього.

— Не хвилюйтесь, — почув він знизу бадьорий голос завшаhti. — Цей не зачепе.

Та вже було пізно. Тепер бадьорий вигук, на жаль, не здібний був підбадьорити Чапчика. Темне провалля дивилось на нього

страшною задимленою порожнечою й він відчув, як йому затремтіли руки, як впало й зупинилось серце, як попустились м'язи й як невідома досі йому байдужість почала сторожко, ніжно й обережно обнімати його. Ще один момент — і він летів би в безодню. Ще одна мить — і Чапчика б не було. Він потім ніяк не міг простежити, яким чином прокинулася йому думка й, прокинувшись, запрацювала спершу поволі, далі швидше й нарешті скаженими карколомними темпами.

«От так шахтарі! — раптом сказав собі Чапчик: — як тобі не соромно, Чапчику! Люди на цих кріпах по 40 років працюють, а ти злякався однієї години. От так герой! Чи не ти, Чапчику, нещодавно збирався прославитись!? Як же ти прославишся!? Люди йдуть на видиму смерть — і не бояться, а ти злякався поганенького колодязя. От так герой! Подивись на Супруна, він так спокійно лізе вниз, наче тут і народився. Бачиш чи не бачиш?.. А ти? Заєць ти, Чапчику, а не герой!.. А як зрадіє Швидкий! Як він тебе почне висміювати!

Тут селюк, скерований якоюсь йому невідомою силою, подивився вгору. Побачивши там вогник Швидкого, він відчув новий прилив енергії. Тоді, чіпляючись за кріпі, він сміливо рушив уперед. Страху — як не було. Навпаки: біля серця щось клекотало, билосся й рвалося з грудей. Було страшенне бажання жартувати і з кимсь голосно й весело розмовляти.

— Ну, що, Супруне, як себе відчуваєш? — крикнув він униз. — Витримаєш іспита?

— Лиш би ти витримав! — донісся до нього спокійний Супрунів голос.

Чапчик хотів був щось сказати ще й Швидкому, але зваживши на те, що Швидкому болить зуб і що він досі не проявив жодного бажання з кимсь перекинутись словом, вирішив його не чіпати.

На третьому уступі Чапчикові зірвалась з петельки лямпочка й, з шумом полетівши вниз, десь зачепилась за кріп.

Опинившись у цілковитій тьмі, Чаплик на мить захвилювався, але дальша секунда принесла йому цілковите заспокоєння: він вирішив чекати вказівок шахтного командира й покищо не рухатись далі.

— Зараз ми її дістанемо! — почув він голос завшаhti. — Почекай трохи!

І не пройшло й хвилини, як лямпочка була вже в руках селяка: завшаhti дійсно лазить, мов мавпа. Цей випадок ще більше підбадьорив Чапчика, і решту путі він покрити сміливими упевненими рухами свого, як тепер вияснилося, досить таки гнучкого тіла. Сплигнувши через якусь годину в штрек нижчого горизонту, селяк найшов у собі велику погорду й відчув, що він витримав першого серйозного іспита. Чапчик подумав, що тепер він уже навіки залишиться на шахті... І саме тому залишиться навіки, що вже в першу мить, як тільки він спустився в штрек, його знову проти волі потягло до небезпечної, але якоїсь надзвичайно солодкої кріпі шахтного поля. Бо й справді: там потрібний був героїзм, але це ж саме він і хоче бути героєм! Там вимагають сміливості, але хіба він уже не відчуває себе хоробрим? Бажання працювати в нього надзвичайне. Вміння? Він баче, що він і з цією працею справиться. Чапчик був переконаний молодістю бадьорою задерикуватою радістю. Серце його то завмирало, то прискорено билось. Він подивився на спокійного Супруна: Супрун так виглядав, наче він ніколи й не знав небезпеки. Тоді Чапчик зиркнув на завшаhti й, наче викликаючи когось на змагання, промовив:

— Тепер поліземо в більш небезпечні місця?

— Тепер — завтра — поліземо сюди на роботу! — усміхнувся шахтний командир і додав: — з охотою полізеш?.. Більш небезпечних місць нема.

— Звичайно з охотою! — голосно вирвалось Чапчикові. — Я хочу бути вибійником. Як ви на це дивитесь?

— Добре. Зробимо. Все можна! — Завшаhti повернувся до дірки й сказав: — чого це так довго ваш товариш не вилазить?

Але не встиг промовити це, як з шахтного поля показалися ноги.

— Ну, жвавіш, жвавіш! — кинув завшаhti до ніг.

— Куди жвавіш? — сплигаючи, сказав незнайомий голос, і перед майбутніми шахтарями та шахтним командиром став якийсь незнайомий рудокоп.

VI

От тобі й маєш! Що за чортовщина? Не треба тобі й Гоголя! Мусів вилізти Швидкий, а вилізла зовсім стороння людина. Справжні тобі вечори поблизу Диканьки. Але Чапчик, поставивши світло на Супрунове обличчя, бачить, що і той скинув брови догори й нічого не розуміє.

— За тобою ніхто не ліз? — спитав завшаhti, звернувшись до шахтаря. — Нікого не бачив?

— Нікого не бачив! — відповів шахтар.

Всі презирнулись. Справа ускладнялась, заплутувалась! Де ж подівся Швидкий? Невже з ним щось трапилось? Але коли б щось трапилось, — всі обов'язково почули б.

Знову презирнулись і, презирнувшись, поспішно пішли до кліті. І тільки на вищому горизонті принаймні Чапчик з полегшенням зідхнув: саме на вищому горизонті вони найшли нитку до розв'язки цієї таємничої і, можна сказати, загадкової історії. На вищому горизонті їх поінформували, що такого хлопця, як Швидкий, дійсно бачили. Але він, говорячи місцевим жаргоном, давно вже подався на-гора: прийшов у квершлаг,

назвав себе екскурсантом і, коли кліть рушила з шахти, рушив і він з нею.

— Ага! — тепер я розумію, — сказав завшахти. — Справа ясна. Цілком.

— Що ж таке ви думаєте? — спитав Супрун.

— А те я думаю, — упевнено заявив завшахти — що ми його вже тут не побачимо. Я тепер розумію, чого він з півдня ходив за мною й натякав мені, що з нього непоганий бухгалтер. Він, голубок, сподівався тут працювати в канцелярії.

— Виходить, що він з нами по кріпяхне лазив? — спитав здивований Чапчик: міркування завшахти про зазіхання Швидкого на канцелярію до нього ще не дійшли, він ще їх не міг сприйняти головою.

— Де ж би він лазив, — сказав завшахти, — коли він від гезенку пішов до кліті. Перелякався, сукин кот!

Туди к бісу! Швидкий перелякався? Той саме Швидкий, що він перед ним, можна сказати, тремтів цілу дорогу? Ні, Чапчик цьому не повірить. Тут трапилась якась помилка. Йому, мабуть, зуб дуже розболівся. Не може бути, щоб Швидкий перелякався. Правда, він мусів попередити когось, що вилазить із шахти, але це до даної справи не стосується, цебто не стосується припущення, що Швидкий здрейфив. Супрун киває головою й погоджується з завшахти? Ну, тоді і Супрун помиляється.

А втім, усі сумніви скоро було розв'язано, і розв'язали їх, так би мовити, непоборні факти. І саме тоді було розв'язано, коли Супрун і Чапчик повернулися до гуртожитку, певніш до своєї кімнати в гуртожитку, що в ній вони зупинилися з Швидким. Ліжко Швидкого й справді було порожнє, не було й чамайдана.

— Невже втік? — сказав Чапчик, звертаючись до Супруна.

— А ти ж думав як — лікує зуба? — сказав Супрун. — Пиши, синок, некролога: мовляв, сповіщаємо радянську суспільність,

що на такій-то шахті трагічно загинув комсомолец Швидкий і, мовляв, земля йому пухом.

Але вразливий Чапчик не мав охоти жартувати. Він уже забув усі ті болі і образи, якими так щедро наділяв його Швидкий у дорозі, і йому було тільки дуже неприємно, що досвідчений комсомолец так ганебно оскандалився. В нім навіть не прокинулось почуття погорди. Що з того, що він непогано показав себе перед містечковим товаришем? Що з того? Чи не краще було б, коли б і Швидкий працював на шахті? О, безперечно краще і не тільки для трудящих, але й для самого досвідченого Швидкого. Чапчик подивився в вікно й замислився.

Ні, він цього ніколи б у житті не зробив! Не зробить цього ніколи — він певний — і широкоплечий Супрун. З вугільного фронту вони не повернуться принаймні до цілковитої перемоги і на цій ділянці робітничого ентузіазму.

Тоді Чапчика знову потягло до небезпечної, але водночас і надзвичайно солодкої кліті шахтного поля. Чапчик тепер розумів старих шахтарів, тих старих шахтарів, що й дня не можуть прожити без темних, вогких полів підземної республіки.

За вікном стояв літній донецький вечір. Він ніжно обгортав матовим серпанком сторожкі степи й, ставши в далечині суцільним синім згустком, ховався за неясними межами горизонту. Чапчик одійшов од вікна, подивився на порожнє ліжко Швидкого й пішов з кімнати.

VII

За тиждень, поцікавившись літературою зі своєї професії, Чапчик придбав у книгарні кілька дешевих книжок. Перечитавши їх, селяк раптом замислився.

«Ага, — подумав він, — он воно відкіля брав свої знання покійний Швидкий: з дешевої бібліотеки гірника брав він їх. От жук! А я гадав, що він спеціальний вуз пройшов!»

Перед Чапчиком лежали такі брошури: 1) Блажесвіч. «Що треба знати гірникові-новакові», 2) М. Нікішин. «Переможемо вугілля системою Карташова», 3) Варшавський. «Застосування відбійних молотків», 4) Ворожко. «Легкі зарубні машини» і т. д.

Бригадир шостої2

2 З життя колгоспу «Спільна праця».

Крізь щілину віконниці пробивалося світло засніженого зимового ранку. З ліжка підвелася господарка й почала поратися коло пічки. Але Данило Макарович давно вже був надворі. Він встиг сходити на конюшню й перевірити, як конюхи похожають за кіньми, він був уже й на току.

Розправивши свого чорного вуса, Данило Макарович звільнив від віконниць вікна, позіхнув, зиркнув на силуети будівель, що чітко вирисовувалися на полотнищах холодних снігів, і, коли в ніздрі йому вдарив запах гарі, що її рознесли по дворах димки з бовдурів, зайшов до хати.

...Ну, а тепер будемо снідати. Творчий трудовий день ми розпочали тоді, коли на сході ще не займалась зоря (тільки-но прокричав перший півень), коли цей творчий трудовий день узяв на свої мускулясті руки Данило Макарович. *Данило Макарович Візник*, стрункий 37-літній бригадир-колгоспник.

Шоста бригада Данила Макаровича на хуторі. Вона на тому хуторі, що за 25 верстов від районного центру й де бере свій початок річка Вовча. Річка побігла кривими ярками, хутір залишився на горі у вишневих садках. Зараз зима, й непривабливі садки: не цвітуть вишні білим цвітом, не горять на сонці й оксамитовотемні ягоди.

Із степу летять колючі вітри й насідають на черепичні покрівлі чепурних вовчанських хаток, що вишикувалися в одну вулицю.

Відкіля цей вітер? З ворожого табору? Ну, так даремні його намагання. Не знайде він собі притулку ні в конюшні бойової бригади. (Зайдіть-но сюди на хвилинку. Почуваєте, як тут тепло?

Чуєте, як упевнено хрумтять коні і як спокійно поблискують ліхтарі?), не найде він собі притулку й у свинарнях, скажім.

Данило Макарович — великий радянський багатій. В його розпорядженні аж 34 двори, що в них він налічує 147 душ населення. Він має 49 коней, а про реманент і говорити не приходиться. Скажімо, самих борін у нього не менш, як 22 штуки. Два роки тому обрали його на бригадира, і з того часу він був, є і буде головним хазяїном цілого хутора.

Але, може, ви цікавитесь, як там трапилося, що такий собі звичайнісінький колгоспник придбав собі так багато добра?

Трапилося це дуже просто. Обрали Данила Макаровича на бригадира. Покрутив він свого чорного вуса та й думає: «Що обрали мене, то я проти цього нічого не маю. Але дуже погано, коли я не виправдаю довір'я своїх товаришів». І от проходить рік. Іде осінь, коли в полях зрізають хліби, зима, коли з дальніх полотнищ снігу зазирають на хутір заграви сторожких шахт і заводів (вони оточують хутір із усіх кінців), йде голубоока весна, коли по схилах курганів біжать ручаї і колгоспники «Спільної праці» поспішають з дворів з боронами й сівалками, іде літо. Знову осінь. Зробили підсумки. І вийшло так, що бригада Данила Макаровича веде перед. І не де-небудь, а в кращому колгоспі. Вона краще підготувалася і до сівби, вона вчасно й засіяла, вона й хлібозаготівлі до строку виконала, вона й те, вона й друге. Іде ще рік. Те ж саме. Чого ж дивуватись, що Данило Макарович і досі головний господар 34 дворів.

...До правління бригадирового сходяться люди. Люди різні, але більшість із них це ті, що їх варто було б записати на червону дошку. Це — справжні свідомі колгоспники, це не з тих, що не знають, куди їх веде героїчна партія пролетаріату. За столом сидить Данило Макарович. Світло зимового ранку падає на його стурбоване обличчя. Він роздає «наряди».

— Твої коні повезуть обаполи. Ти поїдеш по цеглу... Ти... до віялки. Ти... ти...

Усім роздано «наряди». Нічого не забув. Зайвих людей нікуди не дано, й на трудовень ніхто не поскаржиться: платня буде як слід. Кожна й робота дістала того чоловіка, якого їй треба. Данило Макарович знає, що, коли один з охотою одне робить, другий — інше. Щоправда, є у бригадира й майстри на всі руки, але хіба це тільки майстри? Ні, шановне товариство. Це й кращі ударники бригади.

— Даниле Макаровичу! Чи не запишете їх на червону дошку? Щоб знала про них уся Україна.

— Тільки за мене, будь ласка, не друкуйте, — каже бригадир і ховає від вас свої чорні очі. — Що я? Я тільки виконую свої обов'язки перед колгоспом і державою.

— Добре, Даниле Макаровичу! Вашого прізвища ми не згадаємо.

І, погодившись, ви бачите, як перед вами виростає ціла галерія героїв колгоспної праці. Тут вам і *Сидоренко Клим*, і *Собокар Сергій*, тут вам і *Собокар Фокій*, і *Мануйлівна Явдоха*, тут вам і *Страх Настя*, і *Сіденко Марфа*...

— Записали? Ну, так я піду...

І йде головний хазяїн до кузні. В спину йому дме холодний вітрець, але він його не почуває. Бригадир замислився. Звичайно, плян з хлібозаготівель його бригада перевиконала ще в листопаді, звичайно, з озимими добре впоралися: ще 4 га навіть сусідам засіяли, під зяб виорали не 107, як того вимагало правління, а 108,75. Але прийде ж весна, і не можна підкачати і з весняною сівбою.

«Так, — думає Данило Макарович, — зерно перечищено, реманент майже весь відремонтовано й у всякому разі можемо до 15 січня виїздити в поле. Але що не зроблено?»

На капелюх заклопотаного бригадира падають легкі сніжинки. Їх дуже мало, і вони його не тривожать. Проте, коли б вони й падали у великій кількості, то Данило Макарович тільки радів би. Ще б пак, хіба морози поб'ють озиме під пухким простирадлом великих снігів?

За якісь дві-три хвилини бригадир шостої був у кузні. За чверть години він був біля віялки. І тільки коли зимовий вечір рішуче насів на черепиці хутірських будівель, і коли по кількох хатах заблимали каганці, він пішов обідати. Всюди порядок. У всіх трьох групах. Звичайно, і в кінській.

Пересічно на мужчину припадає 300 трудоднів, на жінчину — 250. Пересічно за 10 місяців. Добре? Не погано. Але буде й більше. Випикуємо «Новий Донбас», «Соціалістичний Донбас», московські й харківські газети. Передплатників 24. Добре? Буде ще більше.

— Даниле Макаровичу, поділіться своїм досвідом. Як ви так робите, що у вашій бригаді все так гаразд?

— Який же тут досвід? Досвід простенький. Перше: добре вивчаємо постанови партії. Друге: з бригади повиганяли всіх куркулів і підкуркульників. Третє: робимо все вчасно. Четверте: втовкмачили кожному, що коли не будемо робити, то й хліба не їстимемо. Оце й увесь вам досвід.

...Але до своєї хати бригадир так і не дійшов. По дорозі він зустрів Семена Івановича Сидоренка, голову колгоспу. Семен Іванович уже приїхав з Іванівки проробляти з бригадою останню постанову ЦК. І мусів іти з ним до школи Данило Макарович.

І пішли. І не сказав Данило Макарович, що він ще не обідав.

...Я до вас, дядьку! — звернувся до бригадира молодий обідраний хлопець. — Пустіть переночувати.

— А ти відкіля будеш?

— Та з Ромен. Колгоспник. Ходив оце на роботу на Донбас, та не прийняли.

— Чому не прийняли?

— Хорий.

— Давай посвідчення.

Хлопець подав замусоленого папірця. І Семен Іванович прочитав його. Видано папірця аж у лютому місяці, а печатки навіть і духу нема. Липове посвідчення.

Зацікавилися колгоспники.

— А ударницький білет є?

— Нема.

— Виходить, качаєш за результатами хазяйнування?

Посміхнулися колективісти й направили бродягу до глухого діда Матвія: мовляв, завтра вяснимо, а покищо не можна не дати молодикові притулку.

...Спалахнула лампа. Розсунулись парти. Правий фланг, лівий фланг. Зайшов і дід Матвій.

— Я той... я, мабуть, на зборах не буду. Той... отого хлопця до мене, а в хаті сама баба.

— Так ви, діду, молодицю знайдете. Хай забирає.

— Чого, кажете? Я той... не чую... Я, мабуть, пришлю вам бабу.

І дід пішов.

Кляса залюднювалася. Сходилося жіноцтво, сходились і чоловіки. І сказав один із чоловіків, підводячись:

— Мабуть, прийдеться піти відціля, бо тут, я бачу, женська фракція.

— А звичайно! — кинула задерикувато молодиця. — Хіба не бачиш, де мужчини розташувались?

Збори розпочав Данило Макарович. Робив доповідь Семен Іванович. А коли виходили зі школи, на дворі стояла вже темна зимова ніч. З ярків, що по них прорвалася на захід Вовча, йшов колючий степовий вітер.

Каганці всюди погасли, не чути було собачої брехні: маленькі собаки лежали по сінях, великих у Вовчій давно вже не було: всіх їх використали на хутро.

Бригадир шостої нарешті дійшов до свого двору. Об 11-й ночі він буде обідати, а о 4-й ранку ми знову побачимо його на конюшні... Можливо, й не там, де спокійно блимають ліхтарі і де так смачно хрумкають коні. У всякому разі він перший розбуркає передранкову тишу і перший візьме на свої мускулясті руки новий творчий день нашої соціалістичної дійсности.

Із шостої бригади вийшов, до речі, і Семен Іванович Сидоренко, голова одного з найкращих колгоспів України.

С. Іванівна, Гришинського р-ну.

3/XII 1932 р.

Про любов

— Дивись сюди! Чуєш, Васько? Та кажу ж я тобі, дивись сюди! Вас іст дас?

Голубоокий семилітній пацан покинув нарешті свого сріблястого кроля й повернувся до сестри.

— Ото? — вказав він пальцем на стіл. — Дас іст дел тиш.

— Не «дел» а «дер»

— Дел!

— Дер. Дер, кажу тобі!.. І який же ти, Васько, нетямущий — ух!

Наталка (вона вже в шостій групі) знає, що браток просто не може вимовити літеру «р», але вона все таки хоче, щоб він її нарешті навчився вимовляти, і тому вона нервується. Але тут до розмови втручається мати.

— Чого ти прилипла до нього, Наталко? — говорить мати, пораючись біля печі. — Як буде ходити до школи, то й питатимеш.

— Авжеж, — заперечує дванадцятилітня донька. — Атож!.. — додає вона і раптом ріже: — Ви, мамунько, будь ласка, не втручайтеся до нашої піонерської справи!

Мати мовчки посміхнулася до себе й посунула рогачем горщика. Але Васько, зрозумівши, що сестра всерйоз і надовго збирається посадити його до столу, миттю схопив шапку, сріблястого кроля й вискочив за двері.

«Не хочу дел тиш, — думає Васько. — Хочу ковзанку».

І особливо йому досадно, що йому Наталка не дає перерви: то вона примушує його вчити вірша, то рахувати до півтораєста, то ще чого-небудь нагадає. А вигадати вона вміє, не дарма ж її прозвано в школі «шкільною активісткою». Особливо вона

допікає йому тепер, коли учнів відпустили на відпочинок і коли вона не ходить до школи.

...Вискочивши на вулицю, Васько раптом згадав, що в його руках кріль. Кинути кроля на вулиці він не наважився, і мусів голубоокий Васько бігти у дворище. І прибіг він до кубла кролів.

І тоді запахло кизяками. Запах був знайомий і надзвичайно приємний. Здається Васькові, що саме так пахне й молоко від рудої білолобої Маньки.

Білолоба Манька лежала на правому боці і, сховавши своє велике вим'я, дивилася своїми темними очима на матку-кролиху, білу, як сніг: кролиха сиділа біля морди білолобої й водила вусиками. Тут же блукав і червоний півень.

— Киш, бісова личино! — крикнув до нього пацан! — Киш.

Півень скочив на Маньчину спину і, розправивши крила, вилетів у ніжно-блакитне небо морозного дня.

...Васько зачинив двері й побіг до ковзанки.

Ви питаєте, на що тут треба звернути увагу. Звертайте увагу, будь ласка, на все: і на те, що на допіру глухих хуторах Іванівки колгоспна дівтора вчить німецьку мову (а не так же давно її вчили лише паничі й панянки і то по великих містах), і на те, яка уперта більшовичка росте з Наталочки, і на те, що семилітній Васько все таки побіг до ковзанки (коли б він не мав чобіт, він би не побіг), і на те, що в рядового колгоспника корова з великим вим'ям (і кролі, і півень, а, значить, і кури), зверніть увагу й на ніжно-блакитне небо морозного дня.

Ми будемо говорити про наші неполадки й про нашу ненависть, але ми будемо говорити й про наші досягнення (які б вони маленькі не були в тому чи іншому закутку) і будемо говорити про нашу любов.

Ну, от, скажім, про що ви думаєте, коли дізнаєтеся, що на допіру глухих хуторах Іванівки нема жодного неписьменного, що мало не на кожному хуторі є школа, що тут уже виросла

й семирічка? Про що ви думаєте, коли підходите, скажімо, до приміщень свинарні Іванівського колгоспу?

От ви підійшли. Сніжок, що тільки-но рипів під вашими ногами, раптом змовк. Біля новенької свинарні під череп'яною покрівлею (а таких свинарень кілька) стоїть, припустімо, Педик Федір, чи то Скрипник Омелько, а можливо, й Байрачна Оксана (ота Оксана, що має 305 трудоднів за 10 в середньому місяців). Починається розмова.

— Ну, щоб я тому Мнидрові зробив — так і не знаю! — говорить, припустімо, Педик Федір. — От чортів ледар!

— Так ти йому й утовкмачиш, — говорить Байрачна Оксана. — Послухай, якої він співає: навіщо, каже, мені здалася ваша свинарня, коли з неї мені, як з козла молока.

Педик Федір аж скинувся.

— Сукин син, падлюка! А п'ятсот свиней по твердих цінах хто одержав? Не наші колгоспники? А п'ятнадцять штук поросят хіба не наші вдарники дістали в премію. Ні, треба таки взяти в шори цього підкуркульника.

Обурений колгоспник заходить до свинарні. Але не пройшов він і двох кроків, як обличчя йому засяяло. Та й справді: як йому не сяяти, коли в свинарні так чепурно, як ніколи не було чепурно по хатах його батька. Доріжка, як паркет. Свині по чистеньких кімнатах. В кожну кімнату віконце, а у віконце заглядає зимове сонечко. І свині так ніжно: «хрю, хрю». Таке він бачив колись уві сні, а можливо, хтось розповідав казку.

Але це ж він, Педик Федір, чи то Оксана Байрачна — це ж вони хазяїни, господарі цих ферм молочної, кінської і цієї, свинарні. І як же після цього саботувати хлібозаготівлі, коли на моїх, Педика Федора, очах допіру глухі хутори виростають у ферми, семирічки й дев'ятирічки («незабаром матимемо й десятирічку»!)? Як же після цього саботувати хлібозаготівлі!?

— ...Приїдьте влітку й побачите, як тут у нас весело. Суцільний садок 47 гектарів плодкових дерев, 106 рамкових вуликів, і бджоли гудуть. Будете, звичайно, працювати. На випадок хвороби — одержуєте 50 % утримання. За радянської влади жодний роботяга не загине.

— Не хочу, — кажете ви, коли ви несвідомий. — Не хочу, бо у вас трудодень дешевий...

— Отакої!.. Соромно вам, громадянине! От подивіться. Бачите оці новесенькі будівлі? Хіба це не за наші кошти? На ці будівлі пішло сорок тисяч трудоднів, щоб ви знали. А хіба це не багатство? Оці будівлі?.. Соромно вам, громадянине!

І він (колгоспник) змовк. Червоне зимове сонце дійшло до покрівель молочної ферми й сіло на даху. Вітер, що вчора кидав із степу колючі сніжинки, стих, і стояло безгоміння морозного дня. На ковзанку, на якій гасав на одній ніжці голубоокий Васько, впало проміння. Ковзанка взялася сріблом, і діамантами заблищав сніжок.

— ...Дас іст дел тиш.

Васько не може вимовити «дер». Але хто може вимовити те широке, найщиріше почуття радості, яке зараз так хвилює вас! А ви ж попали не на Дніпрельстан, не в Магнетогорськ, ви стоїте й не біля блюмінгу, скажім. Ви тільки на допіру глухих хуторах, десь за 25 верстов від районного центру, десь там, де починається річка Вовча, та Вовча, що біжить кривими ярками на захід. І я розумію вас, друже, чому вам так хочеться говорити про любов.

Того ж дня в Іванівській сільраді, в найтемнішій кімнаті сиділи три чоловіки: голова колгоспу, голова сільради і секретар комосередку. Обличчя їхні були зосереджені й похмурі. Трикутник розв'язував одну з важливих справ. Але чи він її розв'яже? Безперечно, розв'яже! Нема таких фортець, яких не брали ж більшовики, а фортеці беруть через класову ненависть

до тих, хто гальмує рух досі незнаного в історії гіганта, що ім'я йому — Великий плян.

І вони розв'язали.

Колгосп «Спільна праця»

Оповідання Схвильованої Ганки

(З недрукованих творів для дітей)

— Ой, як я люблю свою матуську! Я їх так люблю, що аж серденько мені розірветься. Ну, які вони хороші, ці наші сіроока ненька! Які в них тихі, ласкаві очі, яке в них ніжне, м'яке волосся! Іноді дивишся на них і думаєш:

— «Очі ваші, матусько, подібні до весняного неба, — до того неба, коли сонечко обгортають легко-димчаті хмари, і вони наче в сірому серпанку. Волосся ваше, наша голубонько, як каштановий пушок. Дайте, я ще раз поцілую вас!»

Але я й... всю їх люблю. Люблю і їхній трохи задерикуватий носик, люблю їхні довгі порепані пальчики, я люблю навіть їхню одіж і, особливо, цю їхню завжди біленьку сорочку з помережаним комірцем. Іноді заплющиш очі, і здається, що моїй матусі не тридцять років, а дуже-дуже небагато, і вони зовсім молода дівчинка, і не мати вони мені, а старша сестра... Ой! Як я люблю свою матуську!

Про батька мені говорити неприємно. Мені дуже боляче, що любі подружки й товариші прилюдно картали свого татка, але я й це примушена зробити: Як свідома піонерка, я знаю свої обов'язки, і знаю, що мій перший обов'язок — це боротися зі шкідниками революції і навіть з батьками своїми боротися, коли вони псують справу нашого дідуся — товариша Леніна.

Батько наш — п'яничка і дуже-дуже ледача людина. Якби не матуська, ми б уже давно подохли з голоду. Коли я десь зустрічаю їх, то обличчя мені так одразу й спалахне. Соромно мені, що вони завжди п'яні, але й не можу я стерпіти, що їх держать у колгоспі «на спасибі». Ви тільки подумайте: за

одинадцять місяців вони мали дванадцять трудоднів! А матуська за той час відробили аж 283! 283 і 12. На скільки це більше? На 271 трудодень! А крім мене, Ганки, єсть ще в них і мій восьмилітній браток Петрик і браток Сачко.

До речі, про Сачка. Ви, може, гадаєте, що Сачко більший за мене? Нічого подібного! Сачкові тільки вчора минуло п'ять місяців, і я його не менш, як матуську люблю. А особливо мені приємно дивитись на нього, коли ото він прокинеться в колисці й дригає ніжкою. Рученятами мне ляльку, а ніжкою — дриг-дриг! І сміється, кошеня. Тоді я згадую ті пісні, що їх співали, коли я була жовтеням, і співаю:

Ми веселі жовтенята

РАЗ! ДВА!

Добре вміємо співати

РАЗ! ДВА!

Жовтеня, вперед іди,

Будь готовий завсігди.

У нашому дворі ви нарешті можете побачити білоногу корову (власне, тільки передні білі, задні такі ж чорні, як і вся вона). Свою корову ми назвали Манькою, а придбали її за допомогою колгоспівської молочної ферми. Оце місяця два, як придбали, раніш у нас корови не було. Чому не було, питаєте? А тому не було, що батько гроші пропивали, а матусі і без таких витрат сутужно жилося. Ну, та якось викрутились, себто матуська викрутились, а батько тільки молочко попивають. Доглядаємо ми свою Маньку наввипередки: і я доглядаю, і Петрик, і найбільше за всіх матуська. Петрик кізяки виносить з хліва, я їй підмиваю вим'я і обчищаю її, ну, а матуська і те, і друге, і третє та ще й годують, подоївши. Та й як не пестити таку золоту тварину? За цієї корови колись і вийшла суперечка.. Прийшли колись батько п'яні та одразу до неньки.

— Коли ти, кажуть, не покинеш ходити до своїх активісток (матуську мою делегаткою обрали), то я тебе, кажуть, накажи мене Бог, покалічу! Ач, яка ентузіястка!

Ну, тут уже матуська не стерпіли. Раніш бувало лише відмовчувались, але цього разу їм, мабуть, так допекло, що вже й мовчати не сила. Стали вони серед хати, взялися руками вбоки та й одказують:

— Годі, Василю! (це так мого батька звать). Не дам я себе покалічити, одказують, бо не ті тепер часи. Мовчала я не тому, що боюсь тебе, а все чекала, що візьме тебе нарешті совість. Ти хоч би дітей посоромився! Он бачиш Маньку? Хто її придбав? Ти? Я! Поросятко чие? Твоє? Мое! Чи, може, ти хоч городиною попишаєшся? Ні! Ти й на городі жодного разу не був! Годі, Василю, одказують.

Ми з Петриком так і прикипіли. Оце, думаю, буде халепа! Батько наші дуже сердиті і не люблять, коли з ними хтось сперечається, а тут раптом матуська з такими словами. Дивимося, що далі буде. Петрик заліз на пічку і з пічки визирав, а я сидю на лаві і тремтю вся. Сачко мене з колиски рученятами ловить, а мені вже й до нього байдуже. Навіть не відігнала кішки від горщика в цю мить, як на гріх, клята кішка полізла до сметани. Коли це чуємо батьків голос:

— Так ти мене, Наталко, коровою докоряєш? (а це так мою матуську звать — Наталка). Ти вже мене не вважаєш і за хазяїна? — далі говорять татко.

— Авжеж не вважаю! — відповідають матуська. — Авжеж докоряю коровою.

Сказали це наші ненька та й мовчать. Мовчать і батько. І стало так тихо в хаті, як то буває в порожньому степу за липневої спеки. Тільки зрідка кувікне Сачко з колиски та чути, як цвірінчать горобці за вікном. Притаївся й Петрик на пічці. І тільки тепер я наважилась зиркнути на батька. І бачу я, стоять

вони п'яні біля дверей і дивляться кудись у просторінь. Але що мене здивувало, так це те, що очі їхні повні сліз. Потім сіли вони на лаву, схилились на стіл і схлипують. Спершу це мене вразило, і я не знала, що мені думати. Далі зраділа. Так це ж м'ать не погано, що батько плачуть, думаю. Коли плачуть, то, значить, покаються, і захотілося мені підійти до них і сказати їм якесь ласкаве слово і, можливо, я їй сказала б їм щось, та в цю мить вони підвели голівку й говорять:

— Прости мене, Наталко, простіть і ви, діти, свого нещасного батька. Вірно, не хазяїн я і корова ця Манька спокою мені не дає і дуже тривожить мою совість. Вірно, коли б не мати — не було б її, не було б і молока.

І так це вони щиро промовили, що й мені сльози закрапали. Дивлюсь — і мати плачуть. Зиркнула на пічку — і Петрик тре кулачками очі. Та плач той був до того хороший, що аж серденько розцвіло мені. Сама плачу, а сама почуваю, що мені в грудях так легко, як буває в синьому небі летять біленькі хмарки.. Отже, поплакали ми, а потім татко лягли на піл та й заснули.

Другого дня всі ми були веселі, бо батько були тверезі і зовсім-зовсім не ледачі: то цюкали надворі сокирою, то біля чогось поралися в клуні. Прибігли ми з Петриком зі школи — батько і тепер тверезі. Ну, думаю, тепер переженуть матуську: тепер у них буде не дванадцять, а не менш як 300 трудоднів. І бачу — не помилилась. Пройшло ще кілька днів, а батько вже й в колгоспі працюють. І чую, що дали вже їм і пару коней, і сівалку дали. Щаслива весна, думаю, і б'ється мені серденько, як той горобчик у клітці. Посміхається своїми матусьчиними очима й наш кирпатенький Петрик. І хоч він ще й не піонер, та йому подобалась оця пісня: «Піонери Іллічата, а буржуї поросята» — і він все її співає. Взяла я його колись за руку та й кажу:

— Петрику, — кажу, — ходім на двір, я тебе ще кращої навчу.

— А хіба ти знаєш кращої? — питає.

— Авжеж!

Вийшли ми з хати, сіли на призьбу та й почали: «Ой, у нас біда, біда превелика сталась, кудкуда, кудкуда курочка злякалась». Петрикові пісня сподобалась. Отже, й сидимо ми. І так нам хороше, як у казці. Як у казці, весняне сонечко виблискує з голубої безодні, як у казці, співають ручаї, як у казці, і півник похожає біля повітки й дзьобає носиком. А ми заливаємось:

Їхав півник на коні,

Курява здіймалась,

Кудкуда, кудкуда!

Курочка питалась.

Нарешті вмовкли. Дивлюсь — з хліва виплигнув сріблистий кроль, підбіг до нас та й сів. Сидить і вусиками водить. Цього кроля ми придбали у своїх сусідів (до нашої чорної матки). Осьде й кроль, як у казці, думаю. І думаю: ой! як весело жити на нашій землі, і як хочеться поїхати до мавзолею нашого великого дідуся й сказати дідусеві: «Любий наш хороший дідусику! Клянусь тобі молитвою самовідданої піонерки, що ми таки збудуємо соціалізм!» Отак сиджу собі та й мрію, коли це — зирк — ідуть татко. Ідуть і хитаються.

Серденько мені так і зацімало: знову напилися! От тобі, думаю, й біда, — «ой у нас біда, біда превелика стала». А тим часом батько підійшли до нас та й кажуть:

— Ви на мене, діти, не гнівайтесь, що я трохи п'яненко (а вони зовсім не трохи були п'яненки). Я хоч і п'яненко, а заробив вам кілька пудів пшениці, і ввечорі її вам принесу.

І пішли до хати. Що вони там говорили з матусею в хаті, я не знаю, тільки ввечорі вони й справді виконали своє слово.

Як зараз, пам'ятаю той вечір. Вийшли ми з матуською до нашої Маньки й робимо своє. Матусенька доїть корову, я стою з другою цеберкою й чекаю її наказу. І так мені чомусь сумно на душі стало, що й не сказати! Та й наша весна раптом чогось засмутилась. З неба нависли важкі сірі хмари, так що не видно було жодної зірки й навіть малесенького блакитного клаптика, не чути було й пташиного переклику, що так бадьорив удень наших колгоспників. З степу дмухає різкий, холодний вітерець. А тут ще сусідній собака. Хоч собак на селі майже всіх знищили, та сусіди прихитрилися свого приховати, і тепер він чогось виє. Ач, бісова личина, думаю, хоч би ти змовк! Почуваю, що й молоко дзюрчить у цеберці не так, як завжди: дзюрчить воно, та, як ото наші дівчата іноді співають: слухаєш їх, і хочеться їм сказати, щоб вони замовкли.

Нарешті матуська скінчили, і йдемо ми до хати. Коли дивимось — батько щось тягнуть на собі. А як зійшли на ганок, то бачимо, що притягли вони мішок пшениці. І кажуть вони нам, що тільки не треба похвалитися, бо підуть заздрощі і почнуть говорити, що в тім році вони погано в колгоспі працювали. А хіба це, мовляв, діло? Не працювали — нічого їм і не давали. Покаялись, почали відробляти трудодні — значить, і заслужили допомогу. Матуська погодились, і того вечора ми всі дуже-дуже раділи. Матуська сказали, що це зерно ми приховаємо про чорний день. І приховали. Не від держави, а від завидющих людських очей приховали. І хоч батько другого дня знову напилися, та вже тепер ми на них не нарікали. Ми певні були, що одного разу вони знову вгомоняться й знову ми матимемо трудящу людину.

Та от я колись сидю в школі й слухаю лекцію з суспільствознавства. Справа йшла про теорію, а потім зійшли ми на практику. От і каже нам учителька:

— Як мені відомо, наш колгосп добре обробив землю, і треба сподіватися на великий врожай. Каже агроном, що з га можна буде взяти до ста пудів. До ста пудів! А скільки в землю вкинемо? Не більш, як з вісім. Скільки ж це, виходить, ми одержимо з пуда?

— Більше як дванадцять! — вихопилася я.

— Вірно! — каже вчителька. — Та тільки чи одержимо ми до ста пудів?

— Коли агроном каже, що одержимо, — одказую я, — то, очевидно, одержимо.

— В тім то й справа, — говорить учителька, — що іноді, щоб одержати сто пудів з га, треба не стільки за агрономом стежити, скільки за своїми батьками. Вірно, на нашій землі пуд може дати більше як 10. Але в землю нашу можна вкинути не вісім, а три, скажім, пуди. А так наші батьки іноді й роблять: в землю три, а до хати п'ять, себто п'ять приховують, викрадають. Скільки ж тоді ми одержимо з га? Три рази хоч би й по 12? Тридцять шість пудів — так? Де ж ділись ці? Хто ж тоді буде недоїдати? Держава? Буде недоїдати держава, але й буде недоїдати й колгоспник, себто й ви, діти.

Я захвилювалася. І не тому я захвилювалася, що мені прийдеться недоїдати, а мені раптом здалося, що наша родина зробила величезний злочин перед революцією. І як тільки я прибігла додому, то й кажу матусі:

— Слухайте, мамо! Ото татко принесли пшеницю, так чи не перевіряли ви, відкіля вони її взяли. Чи не вкрали вони її з посівматеріялу?

Дивлюсь — матусенька моя аж зблідли. Самі кажуть, що не може цього бути, а самі, мабуть, і собі не вірять. Потім одійшли трохи та й звертаються до мене:

— Покищо мовчи, Ганко, — кажуть, — я цю справу перевірю, і коли це дійсно так, то вже тепер не жити нашому батькові

з нами, бо вижену я його з нашої хати навіки.

І матуська перевірили, — і вийшло так, як я казала... І як мені боляче говорити про це, мої любі подружки й товариші, так ви й не уявляєте! Хоч зерно ми й повернули, хоч батька нашого забрали до в'язниці (на цьому, між іншим, настояли наші матуська, бо татка погубили не лихі думки, а горілка), хоч я й організувала піонерів і мій загін виявив чимало таких шкідників, як мій татко, та серденько моє й досі стискається. Стискається тому, що мені не судилося мати такого батька, якого б мені хотілося.

Я зараз до кінця схвильована, але я не могла вам не розповісти цієї ганебної історії, мої любі подружки й товариші! Це обов'язок кожного піонера, а особливо такого, який хоче бути піонером зразковим.

І от зараз піду я додому. Мене зустріне моя матуська (ой, як я люблю свою матуську! Я їх так люблю, що аж серденько мені розірветься!) Можливо, мене зустріне Петрик, можливо, попеляста кішка. Я підійду до колиски, і з колиски до мене потягнеться Сачко, я візьму його ніжні ноженята й почну їх цілувати. І мені вже легше стало, мені легше стало тому, що я виконала свій обов'язок, розповівши вам цю ганебну історію. А завтра вранці, коли схід спалахне пожаром світанку й коли наш жовтогарячий півник закукурікає десь на кілочку, що на них ми вішаємо наші горщики, а Манька підведеться на білі ноги й забринить ніжно губами, себто замукає, — тоді я вийду на свіже повітря, стану під голубим небом і, повертаючись до якоїсь курочки, заспіваю:

*Їду, курочко, прощай...
На війну велику,
Кудкуда, кудкуда!
Воюватъ індиків,
Бо індики-куркулі
Півника убили.
Кудкуда, кудкуда!
Кури голосили.*

Цієї співати я буду саме тому, що й мого нехорошого татка звели на лихий шлях саме ті, що їх у пісні звать індіками.

По Барвінківському району

(З бльокноту кореспондента)

Уривок перший, лютий 1930 р.

...Комунар подивився на мене спокійними очима і, зробивши рукою відповідний жест, сказав:

— Он у тих будівлях наші спільні майстерні — столярня, чоботарня тощо, а далі — бачите великий будинок? — наш клуб. Землю свою ми розбили на шість полів. Шестипілля. Стайні теж, звичайно, спільні. Ну, й живемо.

— Словом, — продовжував я допитувати, — ви вже собі не мислите життя поза колективом?

— Чому там не мислимо, — цілком резонно відповів мені візник. — Мислити ми його мислимо, та тільки знову впрягатися в колишні злидні, звичайно, не думаємо.

Він змовк. Мовчав і я. Добрі коні з усупільненого господарства ще раз натрапили на запорошену снігами мерзлу землю і, натрапивши, рвонули сани. Праворуч степ блиснув зеленою.

— От годинка, — сказав я. — Коли не випадуть добрі сніги, мабуть, загине озиме.

— Небезпека, безперечно, велика, — але за це, що праворуч, турбуватися нічого. Бачите, яке буйне? Це витримає. Вершечки, може, й поодмерзають, але корінці залишаться цілі.

Я з вдячністю подивився на буйну зелену і, натягнувши на вуха капелюх (сухий, холодний вітер прямо таки безумствував), знову повернувся до колишньої розмови.

— А от я чув, товаришу, — сказав я, — що по комунах з жінками біда: ніяк не вживуться одна з одною. Це правда?

— Скоріше брехня. Спершу і справді була біда з ними, але потім уласкавилися.

«Уласкавилися» — яке гарне слово! Я знаю, що це слово можна зустріти, скажімо, в словникові Грінченка, але я думаю, що воно, це слово, виникло саме для комуни, для тієї ідеальної форми суспільного життя, що до неї рушили нечуваним походом мільйони людей нашої соціалістичної батьківщини. «Уласкавилися» — яке гарне й надзвичайно тепле слово!

...Коні знову покинули бігти: сани сунулись по грудках чорної, мерзлої землі. Я вискочив на дорогу і став відігрівати свої заляклі ноги. Ми вже в'їздили в степове селище — Веселе, в струнку вулицю чепурних, мало не ідилічних хаток.

І одразу ж в очі кинулись червоні прапорці: біля кожного двору полоскався в повітрі святковий стяг. Поцікавився, в чому справа. Вияснилося, що в цьому районі (Барвінківський на Ізюмщині — район суцільної колективізації) розпочався культпохід, і Веселе чекає до себе гостей: лікарів, юристів, агітаторів, письменників тощо. Зупинилися біля збірні. Увійшли в низеньку кімнату. Портрети Леніна, Сталіна, плякати. Уповноважений сільради запевняє, що за два дні Веселе колективізується на всі 100 проц. В розмову втручається білий, як сніг, дідок:

— Та як же йому й не колективізуватись, коли навіть я, старий, пішов у комуно.

Я дивлюсь на людей, що оточили мене, і не можу не бачити, що більша частина з них безперечно співчуває дідкові, але я зустрічаюсь і з недобрими поглядами. Що ці, з недобрими поглядами, думають? Я певний, що вони думають не стільки про своє майбутнє, скільки саме про одрізи і певний, що з ними прийдеться вести довгу й запеклу боротьбу. Це ж вони

постачали людським матеріалом банди Савонова й Махна, це ж вони тероризують населення пострілами із-за рогу. Я пригадав, що в цьому районі нещодавно вбили голову сільради, голову кооперації, полювали на бідноту і т. д.

— А скажіть, товаришу, — вкрадливим голосом звертається до мене один із тих, що з недобрим поглядом, — яку раду дасть власть десятипроцентникам?

«Десятипроцентниками» в Барвінківському районі звать тих селян, що виплачують 40 проц. всього податку: 10 проц. всієї маси.

— До десятипроцентників, — пояснюю я, — іноді попадали й середняки, отже з середняками ні влада, ні сільська громада нічого не будуть робити, вони самі собі дадуть раду, вступивши, скажімо, в колектив, але щодо десятипроцентників-куркулів, то з ними, звичайно, ніхто не буде церемонитися... А ви що, десятипроцентник?

— Та десятипроцентник! — зідхає дебелий дядько і тут же починає доводити мені тим же вкрадливим голосом, що його зовсім «занапрасно» зачислили в цю категорію. Я дивлюсь на селян, але в їхніх очах я не бачу підтримки цій людині. Раптом переді мною виростає фігура невеличкого чоловічка в подертій, латка на латці, свитині.

— Прося вас, не довіряйте йому, товаришу, — кричить ця фігурка тоненьким голоском і голоском такої розпуки, наче його й справді ведуть на убій. — Бреши він, накажи мене Бог, бреши! — Невеличкий чоловічок повертається до дебелиого дядька й каже: — Де твоя совість, Матвію? Який же ти середняк, када в тебе 50 десятин землі було, і три пари волів, і чотири коняки і...

— Чого присікався? — визвірився степовик. — «Було», «було», а тепер...

— Тепер? — мало не заверещала фігурка. — Та накажи мене Бог, товаришу.

— Заторочив про свого Бога! — крикнув дядько і сплюнув. — Ти ж ікони з кутків повикидав?

— Повикидав!

— Церкву проголосував зачинити?

— Проголосував!

— А релігію, бач, і не забуваєш: знову про Бога! Ех, ти агітатор, — степовик подивився на мене й зідхнув. — Темнота, знаєте, товаришу, страшна темнота!

Маленький чоловічок від несподіванки зник і, враз вщухнувши, промовив винувато:

— Діствітельно. Діствітельно, помилився. Це ти, Матвію, правильно говориш. Діствітельно темнота отая цупко держить нас. Головою я, канешно, дійшов науки, а от язиком іноді й ляпнеш старорежимне.

І сказавши це, чоловічок зник у натовпі.

Уривок другий. Зустріч з тов. Склярівим

...Їдемо глибоким і надзвичайно довгим яром. Вітер не вщухає. Визвідило небо. Раптом візниця повернувся до мене й сказав:

— А попереду щось маячить!

Я подивився туди, куди вказував рукою комунар, але там нічого не бачив. «Чи не дебелий дядько Матвій зустрічає нас», — подумав я і заложив руку в кишеню. Але припущення моє було безпідставне: маячила підвода, що на ній, як скоро вияснилося, їхали до Ново-Дмитрівки — районний агітроп т. Склярів, лікар і юрист. Це була підвода культпохідників, того культпоходу, що я про нього вже згадував. Познайомились. Розговорились.

— За відповідними постановами, — сказав т. Склярів, коли ми перейшли до питання про колективізацію, — наш район мусить колективізуватися до першого травня, але фактично він колективізується до першого березня. Всі 14 сільрад.

У цьому т. Склярів певний, у цьому і я переконаюся, поїздивши з ним по селах. Потім він багато мені говорив про завдання культпоходу, а коли я за кілька днів прощався з ним, він дав мені виписку з такою назвою, «що матеріально зроблено для колгоспів під час культпоходу по Барвінківському району». От ця виписка:

— Дит'ясла на сто кроватів постійні, лікарня одна, їдальня одна, лазня одна, пралень дві, стаціонарне кіно одно, радіоустановок десять та поправлено всі старі, бібліотек великих не менш як в 300 крб. кожна — чотири маленьких, бібліотек не менш як по 25 крб. кожна — п'ятдесят, аптек п'ятдесят.

Крім того, культпохідники розпочали продаж книжок, що їх за місяць район узявся розповсюдити серед селян не менш, як на 10 000 крб. До того ж лікарі оглядали й давали допомогу хорим, агрономи читали лекції, юрист і представник РСІ приймали скарги. Всюди демонструвалась кінокартина із життя зразкової комуни. Був «Червоний Хрест»...

До речі: в с. Богодарівка, після промови безвірника, виступила жінка й каже:

— От ви проти церкви... А скажіть мені: чому це ви самі носитеся із хрестом.

І вказала на прапор «Червоного Хреста». Безвірник пояснив, що це «міжнародний знак», але це жінку не задовольнило. Ще хтось і знову таки невдало поясняв. Її й це, звичайно, не задовольнило.

Очевидно, «Червоному Хрестові» треба видати спеціальну популярну брошуру на тему: «яка різниця між червоним хрестом і хрестом звичайним».

— ...Ново-Дмитрівка! — сказав комунар-візниця, коли ми наздогнали ще дві підводи і коли поперед нас метнулись огні.

— Але що це за ілюмінаційна метушня? — спитав я.

— Та то ж степовики сигналізують ліхтарями, попереджають селян, що появились підводи культпохідників.

Вдарила духова оркестра. Починалась урочиста зустріч, і я поспішив злізти з підводи й загубитись у великому натовпі.

На другий день я таке читав в № «Червоної Зорі», що його, №, випустила «виїзна редакція».

Лист свідомих до виїзної редакції.

«У нас у с. Н.-Дмитрівці є ініціативна група у складі п'яти осіб — організуємо комуну. Ми даємо редакції «Червоної Зорі» і культпоходу урочисту обіцянку — колективізувати до післязавтра все село Н.-Дмитрівку, за винятком куркулів, на 100 відс. Ми присягаємось, що рішуче наступимо на глотку куркулів, щоб знали і відчували, кровожери, що в с. Н.-Дмитрівці влада пролетаріату. У нас записалося до комуні вже 23 двори. Але післязавтра будуть усі в комуні. Ми запевняємо в цьому Комуністичну партію більшовиків України. Хай живе суцільна комунa на місці колишньої новодмитрівської сільради. — Григор'єв Кость, Бабич Кирило та інші».

І дійсно: — «Біднота й середняцтво х. Н.-Дмитрівки ухвалили забрати майно 8 куркулів у комуну і вже забрали реманент та худобу». — «Селяни с. Чабанівки розкуркулили 3 глитаїв. Майно передають до комуні». — Біднота Н.-Дмитрівки викликає на соцзмагання бідноту х. Боброви колективізуватись до 10 лютого на 100 відсот.». — «Все село прочистило засівматеріал». — «У куркуля Нестеренка Г. знайшли сто метрів мануфактури» і т. д.

— Мітинг пройшов добре, — сказав т. Склярів. — Тепер ходімте на урочисте засідання.

...Визвідило небо. Мчався холодний степовий вітер...

Уривок третій. Дружина Павла Єрмолаєвича Романенка

Ти мене колись запевняв, друже, що найконсервативніший елемент на селі це — жінка. Я з тобою ніколи не погоджувався. От і зараз зустрів кілька жінок, що їх ніколи не забуду.

Вбігає в хату без хустки і прямо до мене — жінка. Очі горять, розмахує руками і ніби зі мною сто літ знайома:

— Я їм говорю — «жива річка», а вони мені «нове життя». Проголосували: вийшло по-їхньому. Ну, скажіть мені, товаришу, невже «жива річка» не краще за «нове життя»?

— Ви спершу поясніть мені, що то є «жива річка», і що то є «нове життя»?

— Та це ж я так хотіла назвати нашу комуну «Жива річка».

— «Жива річка» і справді свіжіш звучить.

— От бачите! — і жінка з сумом подивилася навкруги. — Хіба я не казала?.. Чи не можна, товаришу, якось змінити?

Я сказав, що зміна назви цілком залежить від загального зібрання комуні. Жінка зітхнула, але, зітхнувши, скоро заспокоїлась і затараторила. Вона дивиться на мене здивовано й питає: невже я не знаю Павла Єрмолаєвича Романенка? Не знаю? Це її чоловік. От він стоїть! Вона з ним організувала комуну. Це перша комунa в їхньому селі.

Підходить Павло Єрмолаєвич — чорненький, невеличкого зросту чоловік. Він, очевидно, нічого не має проти комуні, навіть мало того: він радий комуні. Але він з більшою охотою почав розповідати мені про імперіалістичну війну і про те, як він дезертував з фронту. Коли він стихає, Романенкова знову навідає на мене.

— І дурна ж ота Пріська. Вона думає, що я відіб'ю в неї чоловіка. На чорта він мені здався? Що мені, мало свого? А от червоний куток занехає. Їй-богу, занехає! Повірте мені! Вона ж зовсім не образована.

— Це ви про червоний куток у комуні?

— Та в комуні ж!

І далі, мій друже, вона малює такі картини майбутнього своєї комуні, що навіть не віриться, що перед тобою стоїть зовсім доросла 35-літня (приблизно) жінка. Я бачив її усупільнене господарство: плохенька шкапина, плужок і зовсім не злий собака: ввесь час махав мені хвостом. Павло Єрмолаєвич і Романенкова мають двох дівчат, старшій років 12.

А втім, все це тебе не обходить, і тому дозволь тут же сказати, саме чому я згадую в своєму блокноті цю жінку з степового краю.

Річ у тому, що в той час, коли Романенкова горіла пожаром неповторної революції, — саме в цей час в другій кімнаті «інтелігентні» сестри (можливо, милі, ласкаві жінки) демонстрували перед агітаторами жахливу некультурність і не менш жахливу відсталість. Одна, наприклад, коли її щось запитали про реконструкцію народного господарства, — вона, наприклад, навіть не зуміла вимовити це слово: «реконструкція». Правда, друга щось дуже упевнено говорила про Руссо, але й це не урятувало становища: мій подорожник, дуже мила і справді-таки інтелігентна людина, одвів мене в куток і сказав з болем:

— Який маразм! З якими негідними засобами вона робить спробу приховати свою порожнечу! До неї ж личить цей Руссо так, як приблизно до корови сідло. Але і не в цьому річ: річ у тому, що вона, ця міська «інтелігенція», інакше себе й не уявляє, як пупом землі. Яке нахабство!

Мій подорожник вийняв нервовим рухом портсигара й запалив папіросу.

— Нахабство і справді не абияке! — підтвердив я і одійшов до столу.

Але не встиг я сісти на лавку, як до кімнати зайшов один із наших візників і сказав, що надворі... дощ.

От тобі й маєш: тільки-но лютував бадьорий холодний вітер і раптом — дощ.

— Ви не дивуйтесь, — підходячи до мене, промовив т. Склярів. — Дощ зовсім не випадково саме сьогодні пішов; не завтра ж ми збираємось до «коровників»?

— До яких це «коровників»? — спитав я.

— А от за дві години побачите! — і товариш Склярів усміхнувся милою усмішкою.

І тоді я почув, що таке «коровники» і узнав я, чому саме сьогодні пішов дощ. Почуєш і узнаєш і ти, друже, коли будеш читати четвертий уривок із мого бльокноту. А покищо — до побачення.

...Увійшла дружина Павла Єрмолаєвича Романенка й сказала, звертаючись до мене:

— От вам, товаришу, наша адреса. Пришліть, пожалуста, для нашої комуни хоч невеличку бібліотеку. Пришлете? Ну, так тоді вас нагодую добрим узваром. Ходімте!

Ми вийшли на вулицю. Йшов дрібний, мало не осінній, дощ. Дружина Павла Єрмолаєвича Романенка бадьоро ступала по калюжах і коли поверталася до мене, то в її очах я бачив той же надзвичайний блиск від пожару неповторної революції.

Уривок четвертий. Третє відділення комуни «Червоний Маяк»

...Степовий шарабан похитується на ресорах, коні, «як огонь», розкуркуленого степовика енергійно вистукують копитами. Летить багно. Степова даль в тумані. Зрідка, коли налітає темна хмара, дощить.

Хоч я й їду до «коровників», але про «коровників» у цьому уривку, так, на жаль, нічого й не занотую: по дорозі хутір, і не

сказати про нього я ніяк не можу.

— А це що за хатки попереду маячать? — спитав я.

— Та це ж третє відділення нашої комуні — «Червоний Маяк», — відповів мені візник, хльоскаючи батіжком по спині норовистого правого жеребця «Майора».

— Ну, так ви, будь ласка, зверніть на деякий час і туди.

За п'ятнадцять хвилин ми вже входили в перше дворище чотирьох осель. Великий пляц був порожній, коли я заступав повз призьби. І тільки підійшовши до одного із хлівів, я побачив у ньому діда.

— Драстуйте!... Здоровенькі були, діду!

— Та? Драстуйте!

— Хто тут у вас за керівника?

— За керівника, кажете? А хто його знає!

Склярів, що тут же був біля мене, трохи зніяковів: він допіру так гаряче рекомендував мені цю комуну — і раптом такий пасаж: невідомо навіть, хто керує відділенням.

— Що ви, діду, говорите! — з ледве помітним роздратованням в голосі кинув він. — Так без догляду й хазяйнуєте?

— Чому там без догляду! Єсть там... — і дід махнув кудись рукою.

І саме в цей момент, відчинивши двері хати, на порозі зупинилась жінка. Склярів звернувся до неї. Вона підійшла до хліва й стала біля діда. Це була дуже мовчазна жінка, але це все таки не пошкодило узнати від неї, що саме вона й керує оселями. Порається біля печі на 11 чоловік (їх тут зараз нема, це столярі й плотники, вони зараз в першому відділенні, і тільки обідати прийдуть сюди), — порається біля печі й керує цим селищем.

— Ви давно тут? — звернувся Склярів до господарки. — В комуні?

— Та з самого заснування колективу, — тихо посміхнулася та.

— А як же ваше прізвище?

Жінка сказала. І узнали ми, що це — дружина голови місцевої комуни. Склярів з задоволенням поінформував мене, що чоловік цієї жінки — відомий в районі активіст.

— Вас, мабуть, прислали сюди дати порядок цьому молодому відділенню?

Жінка ще раз тихо посміхнулася:

— Так.

Ми пішли оглядати хліви. В першому збилися вівці — до сотні. Пахло специфічним запахом.

— В цьому році підвезло нам, — сказала жінка, посміхаючись тією ж тихою усмішкою. — Що не вівця — то й пара. В оцьому місяці як раз зарясніли.

Склярів зловив маленького кучерявика й ніжно гладив його своєю долонею. Потім ми, пішовши на другий бік дворища, оглядали реманент.

— А на снігу не лежали? — питає мій хазяйновитий чичероне. — В декого, кажуть, реманент на снігу і досі вилежується.

— Ні, у нас цього не було.

Заходимо в хату. Пахне хлібом і ще якимсь невідомим запахом. В хаті пристаркувата жінка й дівчина років 7. Тут же я узнаю, що цю оселю тижнів два обстрілювали куркулі.

— Ну, а тепер тихо, — сказала керівниця відділення.

— Саме з того часу стало тихо, як ліквідували двох глитаїв, що ото поруч нас жили.

— Ну, комунарко, — звернувся я до маленької дівчинки. — Подобається в комуні?

— Ще б пак! Звичайно, подобається, — відповіла за дівчинку підстаркувата жінка. — Молочко для дітей есть, хлібець есть, а як весна прийде, до ясел відправимо. Вони тепер у нас зовсім по-

камунському живуть. Молоде покоління потребує іншого порядку: навіть з однієї миски не хоче їсти — давай їм тарілочку.

В хату зайшов і дід. Склярів, очевидно, ніяк не хоче пробачити старому його несподівану виходку біля хлівів і тому він тут же вступає з ним в розмову. І з розмови виясняється що, по-перше, діда нещодавно прийняли до комуні, а по-друге, виясняється, що старий — малосвідома людина і до того ж, мабуть, ніяк не може примиритися з тим становищем, що комуні керує не він, а така тихенька собі жінка.

— Але все таки скажіть, діду, — знову запитую я його.

— Як ви дивитесь на комуну: краще вам жити тепер, ніж жили ви раніш, чи гірше?

— Та про мене що? Однаково!

Але далі виходить, що зовсім не однаково, далі дід з зідханнєм згадує той час, коли він мав корову й конячку. Ми, звичайно, цікавимось, коли ж це було і де поділися його корова й конячка. І чуємо від діда, що це давно було і що корову й конячку заїли злидні. Словом, в особі діда ми розмовляли з типом того незаможника, який цілий вік мріяв зробитися хазяйчиком і якому тільки стареча неміч стала на перешкоді в його прагненні до підкуркульників.

— Зупинишся біля коней, подивишся на вівці, і думаєш, що ти й справді хазяїн, — втішає себе старий і виймає із кишені люльку.

«Втішай, втішай», — думаю я. — «Так втішає себе, можливо, не один дід, як ти, з третього відділення комуні «Червоний Маяк». Але таких онанітиків, на радість, серед молодого покоління я вже, діду, не бачу. Саме серед робітничо-селянського».

...Степовий шарабан знову похитується на ресорах...

Уривок п'ятий. Олександрівські «Коровники»

Дозвольте одразу ж почати з того, що ми — на кордоні з Артемівщиною. Від Олександрівки, як і від решти найближчих сіл, заводи (Краматорський, Костянтинівський тощо), за кілька невеличких кілометрів. Отже, нічого нема дивного, що багато мешканців цих сіл працює на згаданих заводах. Ці мешканці — дуже цікавий тип робітника: за часів середової, себто громадянської війни, себто за тих часів, коли по заводах надзвичайно важко було працювати, ці робітники, завівшись доброю коровкою і непоганим клаптиком землі, жили по селах і вичікували. Тепер вони, звичайно, знову, працюють по заводах... не покидаючи, як і треба чекати, ні коровки, ні свого доброго клаптика землі. Прозивають їх тут «коровниками», а з якої ласки — про це ви будете читати далі...

...Ляндшафт непривітливий. Чи то дощ забруднив це селище, чи, може, й справді люди тут якось інакше живуть — у всякому разі, і будівлі, і вулиці, — все нагадує найглухіші закутки Слобожанщини. Це вже не Степ. Урочистости теж жодної: ні червоних прапорців, ні навіть... хазяїв.

— Скажіть, будь ласка, де живе ваш уповноважений? — запитуємо людину, що раптом виринула із воріт.

— А хто його знає! Оце днями розвівся з жінкою, так хто його знає, де живе.

Ми рушили до школи і по дорозі натрапили на помешкання Коопзерна. Увійшли. Поздоровкались. Сидять дві похмурі людини. Завкоопзерна і його секретар. Зав відповідає неохотно, хоч із розмови й вияснюється, що Складарова він давно знає. Вияснюється також, що зава допіру переобрали: раніш він був ще й уповноваженим сільради.

— А де ж уповноважений новий?

— А я почім знаю?

Склярів і тут показує себе хазяйновитою людиною; ретельно переглядає відчитні книжки, робить виписки, розпитує.

— Будь ласка, — подає він мені папку з папірцями. — За місяць райкоопзерно надіслало сюди до 70 папірців. По всіх виконано? — коротко кидає він в бік зава.

— Ні! — похмуро відповідає той і підкидує свої суворі характерні брови.

«Ну, — думаю я, — дядя не з піддатливих. Не дивно, що Олександрівка досі не заснувала в себе жодного колективу».

— Негайно розпорядіться, щоб люди зійшлися до школи, — командує Склярів. — Школа вже звільнилась?

— Школа то звільнилась, але людей зараз не зберемо.

— Чому?

— Тому, що всі по заводах і на кар'єрах. Хіба жінок? — з ледве помітною іронією додає зав.

— Тоді зберіть жінок... Та й не всі ж і по заводах та кар'єрах?

Завкоопзерна дає розпорядження. Але дає він це розпорядження так мило, що я ніяк не можу не пізнати в ньому одного із «коровників» (потім я узнав, що завкоопзерна і справді нещодавно покинув завод).

І взагалі треба сказати, що Олександрівка дуже симпатичне селище. Нещодавно, скажимо, у робітника-коровника витягли з-під пічки 20 пуд. схованої пшениці (Сукин син, розповідають, сховав в таке місце, що мало не попеклася. Пшениця, як ото ломом ковернули, посипалась, а за нею й таргани, як сарана...). Та ще й в якого робітника — матросом був! (втік, кажуть, до Севастополя, коли, ото, трапилась з ним така халепа). Дуже симпатичне селище ота Олександрівка! Нещодавно працювала там в лікбезі вчителька Шарапова. І можна сказати, до того допрацювалась, що почала агітувати проти колективізації, попереду остаточно розваливши лікбез. Правда, вона —

вчителька із липових — тільки семирічку скінчила, правда, її вже звільнили, але правда й те...

А втім, про це ми скажемо далі, нагадавши, до речі, що вищезгадане райкоопзерно не тільки затоплює папірцями села, але й ще пише їх так популярно, що талмудисти тільки руки потирають від задоволення.

...Ми вийшли на вулицю й попрямували до школи, куди мусіли зібратися Олександрівки. Десь гавкали тисячолітні собаки. Небо було таке сіре, наче нарочите.

— Подумайте тільки, — сказав Склярів, звертаючись до мене. — На селі 70 відсотків робітників, і в тому ж таки селі нема навіть поганенької бібліотеки. А найгірші провокаційні чутки, коли хочете, саме теж відціля розповсюджуються.

Де як не тут найбільш говорять про те, що, мовляв, в комуні дітей від батьків відбирають, що, мовляв, в комуні одіялом на 20 сажень вкриваються 70 чоловіка... Жодного партійця нема!

— А із 37 звільнених від податку є хоч один робітник?

— Теж жодного!

— Ну, й чого ж тут чекати, коли публіка, мабуть, і без колективу не погано живе... Робили спробу одібрати в них землю?

— Тепер вони землю з охотою віддають: бачать, що пройшли вже їхні коровницькі часи. Тільки, бачите, без посівматеріалу.

— А з колективом як? Нема охотників?

— Єсть. Та лише із... відомих 37, серед яких жодного коровника.

Ми вже зійшли на ганок школи. Нас зустріла літня вчителька. Від неї ми узнали, що вже більше, як два тижні тут, в Олександрівці, організовано комуну. Комуна на 25 чоловіка, із них навіть 3 «коровники». Збоку уповноваженого, як і з боку всієї сільради ніякого керівництва.

— А скільки у вашій школі дітей? — запитую я.

— 47. Перша група. Школа почала функціонувати тільки в цьому році, — вчителька запропонувала мені єдину табуретку, що стояла в її невеличкій кімнаті й додала: — А втім, і з маленькою дітворою ми дещо зробили: збирали утильсировину, зібрали кілька ікон.

— Ну, а як у вас тут: багато релігійних?

— Я не сказала б. Коли не віддають хоч би тих же ікон, то в більшості тому, що не хочуть залишати куток порожнім. Говорять: «дайте нам портретів Леніна, тоді віддамо й ікони».

До кімнати зайшов сторож і сказав:

— Щось погано збираються наші граждани: лише двоє селян прийшло, та і то один із них п'яний.

За час своєї подорожі я не бачив на селі покищо жодного п'яного, і тому поспішив із кімнати.

Уривок шостий. Балачки з п'яним. Обід. Розмова з тверезим

...Я добре пам'ятаю далеке, старе село, що було за моєї юности. Пам'ятаю закурену, запльовану збірню-розправу, пам'ятаю специфічний запах столітніх міністерських циркулярів, пам'ятаю заляканих урядниками і хитреньких «мужичків». Такого села я вже ніколи не побачу, і я, звичайно, з цього дуже радий. Але не зовсім радісно дивитись на такого «мужичка», як от оцей, що (як він сам висловлюється), зараз «під комбінацією», тим паче не радісно, що таких «мужичків» в Олександрівці, мабуть, не один.

— Так гражданчик, — говорить «мужичок», звертаючись до молодого селянина, що сидить на парті, і все чомусь відвертається від мене. — Так, гражданчик, що й говорити, я — під комбінацією, але всьо таки в камуну не піду, бо не хочу робити на симулянтів.

— А хто ж хоче робити на симулянтів? — заперечує, посміхаючись, молодий селянин.

— Ти не говори мені! — енергійно грозить рукою мужичок. — Придавить, скажім, Софійка дверима палець, а доктор їй... пожалуста, на курорт. Ну, от тут то й смикни: хто буде робити на Софійку? Я? Я!.. Звиняюсь!

— Ну, хай раз і придавить, — знову заперечує молодий селянин. — Але невже ви, дядьку, гадаєте, що вона вік буде давити пальці?

«Мужичок» робить надзвичайно хитре обличчя й, розгладивши правою рукою бороду, серйозно й неохайно кидає:

— Ех, молодий чоловіче, не говори мені цього! Ти знаєш, з якого я року політикан? Ого!

До кляси зайшло ще двоє селян. У вікна кляси зазирає сіре небо, але дощ вже вщух, і, як передає мені Склярів, зі степу знову наседають холодні вітри. Балачки п'яного мене вже не цікавлять, і тому я виходжу до роздягальні, де бачу на лаві сторожа. Від цього ж таки сторожа, бородатої людини, я узнаю, що комуна хоч і організувалась в Олександрівці, але, не маючи відповідного керівництва, досі нічого не зробила.

— Це ви говорите про артіль? Я чув від уповноваженого коопзерна, що у вас тут організувалась артіль.

— Ні, артіль то особ-стаття, а комуна окрема. Я сам состою в комуні.

«Щось крутить завкоопзерно, — думаю я. — Який йому було сенс запевняти мене й Скляріва, що у них ніякої комуни нема»? Я поділився думками з Склярівим.

— Я вже бачу, — відповів мені той, — що сюди і справді прийдеться прислати доброго організатора.

Ми стояли в коридорі. Зайшов завкоопзерно. Очі йому підозріло поблискували. Він запропонував нам підобідати. Був якраз обідній час. Погодились. Увійшли в якусь селянську хату.

Нас зустріла жінка й дві дівчини. Завкоопзерно і дві дівчини залишилися в першій кімнаті, ми з жінкою пішли в другу. На столі стояв холодець. Якось зайшла розмова про Шарапову, про ту ліквідаторшу неписьменности, що агітувала проти колективізації. Жінка причинила двері й сказала тихо:

— Вона он там, в першій кімнаті.

Я так і не узнав, яке відношення мала Шарапова до нашої хазяйки, але я бачив, що наша хазяйка, з запалом, що його я зустрічав тільки по агітках, прошепотіла, вийнявши з комоди зошит:

— От бачите, поки вчилася в неї (господиня вказала пальцем на двері), доти ні бе-бе. А тепер дивіться: вже цілого листа написала.

І тоді ж я узнав, що саме завкоопзерно й покинув дружину, і зійшовся він не з ким іншим, як з тією Шараповою. Саме про цього уповноваженого й говорив нам селянин, коли ми в'їздили в Олександрівку.

«Ну, тепер справа ясніша, — подумав я, — чому село так погано колективізується і чому комуна ніяк не найде собі ради».

За якийсь час ми знову були в школі. Вітер міцнішав, вітер переходив в бурю, а Олександрівка все таки ніяк не хотіла прокинутись від своєї віковичної сплячки. За вікном почали вже рватися й бадьорі сніжинки, а до школи припленталось за цей час тільки троє. Вже й сторожу набридло чекати зібрання, і він розпочав ахкати та нарікати на своїх односельчан, а... п'яний «мужичок» і досі вів свої «політиканські» балачки.

— А що як багато захоріє, — продовжував заперечувати «мужичок». — Що тоді буде? Подохнемо? От тобі й комуна!

— Нічого, дядьку, — говорив той же молодий селянин. — Пустимо машину — машина буде робити.

— А як у машини не хватить духу — що тоді?

— А тоді одправимо її хоч би на той же Краматорський завод. Там їй накачають духу.

«Мужичкові» далі вже нічим було «крити» і тому він ще раз «покрив» молодого селянина, мабуть, улюбленим аргументом:

— Наливай! Ти знаєш, з якого я року політикан? Тебе ще й на світі тоді не було.

Але тут йому прийшла безперечно нова думка, і він сказав:

— А що як я зроблюся нетрудоспособним? Що тоді — під тинном погібати? Га?

— Не погібнете, — тими ж іронічними очима поглядаючи на «мужичка», промовив упевненим голосом молодий селянин. — Безпритульним держава дає притулок? Дасть і вам!

Увійшов візник і спитав, коли запрягати коней. Порадившись, ми вирішили виїжджати, не провівши зібрання. Річ у тому, що Склярів мусів бути у Курульці (село за кілька верст від Олександрівки) за якісь 2–3 години, а сподіватися, що Олександрівці прокинуться від своєї вікової сплячки за 15 хвилин, ніяк не можна було.

— Прийдеться прислати сюди пару добрих хлопців! — сказав Склярів. — От селище! Чекав поганого, а воно ще гірше вийшло.

За якийсь час ми їхали до Курульки. Холодний вітер і справді надовго прокинувся й заметушився по полях.

— Цікаво, що нас чекає в Курульці, — кинув Склярів, застібаючи свій легенький козушок. — Доводжу до вашого відома, що це село завжди було бандитським. Саме воно постачало в банди Савонова головорізів. У всякому разі, в тому ж таки селі зібрано чотири тисячі сімсот ікон, і сьогодні ми зробимо невеличкий пожар богів.

А втім, пожар нас чекає попереду, а позаду ми залишили таку справу...

І Склярів сказав мені, що з уповноваженим коопзерна, і на його погляд, щось неладне. Говорив він, Склярів, з учителькою,

і от скаржиться вона, що заїдає її цей коопзерно. То вимагає, щоб вона переписувала йому вночі (саме вночі) ті чи інші відчити, то навіть нахваляється десь, що виживе її, вчительку, з села. Словом, тероризує. Підкладка ясна: це справа антиколективістки Шарапової. Тим більше Шарапової, що вчителька веде зараз і лікбез. Словом, негайно треба висилати до Олександрівки людину.

...Словом, вчителька Шарапова — із липових вчительок, правда, її вже звільнили, але, правда й те, що з Олександрівки вона не виїхала, і... значить, треба подумати про уповноваженого коопзерна.

Уривок сьомий. Пожар у Курульці

...Село розкинулось на взгір'ях двох шпилів, село — як і більшість сіл Слобожанщини. Діставшись верхів'я одного із горбів, ми побачили зі свого шарабану величезний, тисячний натовп людей. Натовп метушився на чималому майдані.

— Це зібралися біля сельбуду на мітинг, — поінформував мене Склярів.

Вже добре таки звечоріло, так що треба було чекати, що за якісь півгодини по хатах заблимають традиційні кволі каганці. Вітер не стихав. Він був такий же різкий і колючий, як і раніш, і лише добра метеорологічна станція могла б вгадати, що за якісь дві години цей вітер змінить свій напрям і над Курулькою пронесуться нові, несподівані зимові дощі.

Це велике селище зустріло культпохідників зовсім не так, як Олександрівка. Мітинг пройшов з піднесенням, а коли другий Склярів (голова місцевої сільради), зійшовши на трибуну, запропонував рушити до зачиненої церкви (в Курульці і другу церкву зачинено; попи повтікали), натовп весь посунувся до головного шпиля.

— Подивимось, як курульчани будуть палити своїх богів, — сказав Склярів. — Із 4700 зібраних ікон вони, до речі, вирішили, здається, тисячі півтори-дві віддати вогневі.

— А куди ж решту дінуть? — спитав я.

— Рештою будуть опалювати свої сельбуд та школу. Це, на мій погляд, досить розумне вирішення.

Розлившись по взгір'ю ручаями кількох груп, на командному пустирі натовп пішов одним річищем і раптом зупинився. Натовп оточив тісним півколом пагорбок звалених «святих» ікон. Боги двох тисячоліть, ті боги, що їм сотні років вклонялися темні, залякані хутори і села — вклонялися уперто, фанатично, до тупого забуття, ті боги, що протягом багатьох століть допомагали визискувачам дурити затурканих, обідраних людей, ті боги, що так довго ворогували з найгуманнішою й найлюдянішою із всіх революцій — з революцією октябрських днів, — ці боги сьогодні лежали під ногами вільного натовпу.

— Боже мій! — очевидно, десь молиться якась курульська клікуша. — Та зроби ж, Господи, чудо хоч зараз.

Але чуда нема і чуда не буде. Нікчемні дошки з образами «святого боженьки» безсилі щось зробити, як безсилий і той, що його писали колись з великої літери і що його, як тепер побачили цілі хутори і села, ніколи й не було.

Налетів вітер. Рвонув. Безперечно, і природа співчуває курульчанам. Хтось чиркнув сірника. Легенько затріщало. Безгоміння серед тисячного натовпу. Ще затріщало. Тріщить! Ікони за сотні років добре повисувались по своїх сухих закутках. Тріщить. Знову рвонув вітер.

— Господи! — очевидно, десь молиться курульська клікуша. — Та невже ж, Господи, так і не буде чуда?

— Не бу-уде! — свистить вітер в дзвіниці старої зачиненої церкви, що тягнеться до неба своїм хресто-списом і палахливо озирається навкруги. — Не бу-уде!

І навіть більше того: не втече й вона. Церква. Скоро і їй курульчани дадуть раду. От як тільки робітничо-селянський парламент затвердить відповідну постанову — стане на місці «святого» престола якийсь природознавець і узнають курульчани, яку велику справу сьогодні зробили вони.

...Вискочили перші вогняні язички. Побіг димок і, підхоплений поривом вітру, розтанув у просторах. Чорний, безсніжний зимовий вечір навідає на командний пустир. Серед багатоголового натовпу теж саме безгоміння. Хатки, що розкинулись по взгір'ях, наче замислились і тільки зрідка перелякано блимають із сільської півтемряви своїми тисячолітніми каганцями. «Чого замислились, хатки»? — думаю я. — «Чи відчуваєте, що і вам надходить кінець? Скоро, скоро, хатки, і вас здадуть до архіву і на вашому місці важко осядуть багатоповерхові будинки. Бачите, хатки, яким великим, нестримним походом рушили мільйони до колись їм, мільйонам, страшних комун? Чуєте, хатки, як важко ступають, аж земля двигтить, по шляхах і дорогах трактори й комбайни? Бачите, хатки, як насторожились поля? Чужі ви сьогодні, хатки, чужі, своїми архаїчними солом'яними дашками, своєю незручною кубатурою своїм допотопним побутом.

Вогняні язички ростуть. Димок виростає в дим. Димить. Підхоплене вітром полум'я забушувало. Оскаженіло затріскотіли старі дерев'яні боги. І серед тисячного натовпу, в темряві зимової ночі, заметушилося іскрами грандіозне огнище. Духова оркестра дала сигнал традиційним гопаком. І тоді ж одразу зникло безгоміння і зо всіх сторін посипались репліки.

— Бережи, Миколо вгоднику, бороду! Чуєш... Та хіба не чуєш, що горить?

— Ой, матінко! Та це ж моя свята Параскева он де з вогню спідницею витикається. Та як же я тобі, бідненька, допоможу, коли ти мене в релігійному дурмані держала?

— Ну, а Георгій Побідоносець, — філософськи відзначає хтось, — хоч і побідив змія, а з вогню, надо полагать, не вискочить навіть на добром коні. Що то є вогонь? Сказано природа! А проти природи, видно, і Бог не воздеїствує.

Вогнище бушує. Летить вітер, і мчаться кудись в темряву бистрокрилі іскри. Захвилювався натовп. Вискочили два діди і... очам не вірю! — вжарили (іменно вжарили, як колись його «жарили» старі запорожці) — вжарили гопака!

...Я одійшов кроків на тридцять від натовпу й подивився. В вітряній заграві небувалого пожару стояла, замислившись і підперши лівою рукою підборіддя, старенька засмучена баба-яга — злодійкувата церква, як стара, темна і — слава тобі, о, новітній часе — неповторна Україна. Над командними пустирями мчалися міцні, соковиті вітри.

...Але що це за крик допіру долетів до мене?

Я кинувся туди.

— Рятуйте! Рятуйте! Дівчина горить!

Від головного натовпу відділилась невеличка група — дві жінки лагідно, як чернички, пов'язані платками й дівчинка. Дівчинці й справді загорілося від іскри пальто і вона метушилася з ним, плачучи, й не знаючи що робити.

— Рятуйте! Рятуйте, дівчинка горить! — продовжували галасувати «чернички».

Я підбіг до дівчини й погасив їй вогонь на пальті.

— Чого ви кричите?

Але черничок уже не було біля мене. Стара Україна зробила останню спробу повернути до себе загублену масу, але навіть провокація їй не допомогла. Можливо, демонстративний танок на вогнищі запалених богів перешкодив цьому провокаційному «рятуйте», можливо це провокаційне «рятуйте» не нашло собі найменшого відгуку в жодному із курульських сердець.

...За якийсь час, коли боги вже остаточно спопеліли, пішов довгий, краплистий дощ.

Уривок восьмий. Сельбуд. Виїзна редакція та інше

— Викидайте ікони із кутків.

— Щоб не заводять павуків.

— Ну, це вже агітація, так би мовити, заднім числом, — сказав один із курульських колгоспників, ступаючи зі мною повз воріт молоді комуні «Новий побут», що на них, на воротах, висів рукою написаний вищенаведений текст. — Хто ж тепер, після вчорашньої пожежі, буде з богами возжатися? Тепер би агітнути, щоб скоріш посівматеріал звозили. Правда?

— Хіба з цією справою у вас дуже кепсько?

— Щоб дуже — цього не скажу. Проте ви самі побачите, побувавши на об'єднаному зібранні наших колективів: комуні й артілі. Воно відбудеться сьогодні ввечері.

Ми вже входили в помешкання сельбуду (там же займала одну кімнату й сільрада). В сінях товпилися місцеві селяни й про щось гаряче сперечалися. Я зробив спробу загубитися серед них, але це мені не вдалося: мене одразу ж пізнали (пізнали, що не «свій»), і пізнавши, замовкли. Я почув тільки одну фразу: — «Глядіть же, всі голосуйте за артіль». — Ця фраза тоді мені нічого не сказала, і тільки ввечері я узнав, в чому річ.

— Чи не скажете ви мені, — звернувся я до секретаря сільради й сів на стільця, — чи не скажете, як у вас стоїть справа з колективізацією по всій сільраді?

Секретар охотно повиймав книги й почав мене інформувати. Від нього я узнав, що Курулька має 788 дворів, що із них 506 дворів увійшли вже в колектив, що із решти — 141 двір куркулів і коровників, що і т. д.

— Всього зараз у нас, — сказав секретар, — 3 комуни, 3 артiлі і 5 созів. Комуни займають 551 гектар, артiлі — 830, а сози — 1480. В iндивiдуальних господарів покищо залишилось 1010.

Секретар мав рацію сказати «покищо», бо в цей момент зайшов до кiмнати молодий селянин і поiнформував:

— А ви знаєте, що вчора все Червонопiлля організувалося в соз?

— А до того ж, — додав дiловод, що сидів за лiвим столом, — ви не враховуєте й Старої Гусарівки.

— Хiба вже й Стара Гусарівка колективiзувалась?

— Уже. Сьогодні вранці мене сповiстили про це самi гусарiвцi.

— От бачите, — усмiхнувся секретар, — мабуть, точноi цифри ви й не дiстанете. Найточнiшою буде та, що iндивiдуальнi господарства жодного гектара не мають, бо поки ви доїдете до Харкова, iндивiдуалами у нас залишаться тiльки куркулi.

Увiйшов Складаров. Він запропонував менi пiти з ним подивитися, що роблять культпоходiвськi юрист, виїзна редакцiя тощо. Пiшли. В першiй кiмнатi сидiли за столом районнi книгоношi й продавали книжки. Згадую я про них тiльки (в даному разi) тому, що невже ви, товаришки, не мали досi часу українізуватися? Не можна ж демонстративно говорити російською мовою в українському селi. Чи ви боїтеся, що на вас селяни не будуть дивитися, як на панянок?

Юрист дав до 30 порад. Представник РСІ знайшов 4 справи для розв'язання в районi.

— Найкомiчнiшi скарги, — сказав юрист, — це скарги на сiльраду: мовляв, я не маю нiякого майна, а сiльрада не хоче це посвiдчити вiдповiдною справкою.

— В чому ж рiч? — наївно запитав я. — Коли людина не має майна, то чому ж їй не видати про це справки?

Склярів причинив двері в ту кімнату, відкіля доносився гул кількох голосів і де хтось голосно читав щось про санітарію й сказав:

— От чому. Вимагають таких справок ніхто інші, як... розкуркулені куркулі. Для чого їм ці справки? А для того, щоб десь на стороні здобути, яко бідняк, всі ті права, що ними користується ця бідняцька категорія людей. До речі, дозвольте не про справку, — додав Склярів, — а про досить серйозну справу. Як ви гадаєте, де поділись розкуркулені глитаї нашого і близьких нам районів? На Соловках, в тайзі чи, може, копаються десь в гною бідняцької садиби? Нічого подібного! Коли не всі, то, у всякому разі, більша частина з них працює зараз на Краматорському та Костянтинівському, тощо, заводах. Що вони працюють, то це не погано, але те, що вони працюють саме на заводах і вже зараз користуються з усіх прав індустріального робітника — це дуже погано. Це — велика небезпека для робітничої кляси. Коли горючки — ганьба для заводу, то ці будуть ганьбою подвійною.

— А ваш район сповіщав заводи про цю небезпеку?

— Ну, а як же! Навіть кілька разів, та тільки з нашого сповіщення діла нема. Ми навіть вказували заводам прізвища цих новоспечених «робітників». І що ж? «Робітники» продовжують і далі «працювати». Глас вопіючого в пустині.

Останню фразу Склярів договорив в кімнаті виїзної редакції.

...Ця кімната дуже нагадала мені, милий друже, 19–20 рік. Вона нагадала мені хоч би той же врангелівський фронт. «Американка», старенькі шрифти на незручних випадкових столах, «поетичний розгардіяш», в редакційному кабінеті, який, кабінет, складається з якогось не менш випадкового стола тут же; зморені незручними переходами два наборщики й один друкар, котрі ввесь час сперечаються з редактором (він теж тут

же), котрі вважають його, редактора, за винувника всіх похідних невдач, які обов'язково обіцяють застрайкувати і які обов'язково ніколи не застрайкують. Все це я бачив у пульманівському вагоні, і все це я побачив і зараз. Бракувало тільки ворожих аеропланів, і не чути було орудійного гулу.

Товариш Карпів, редактор виїзної «Червоної Зорі» — енергійний комсомолец. Він підводить мене до, здається, держвидавівського плякату й каже:

— Читайте. «Вигравша облігація згашується й не грає в наступних тиражах». Зрозуміли? Це наші видавництва такими популярними текстами годують селян, серед яких є ще цілі села, де на село — один грамотний. Між іншим, коли цього грамотного в одному такому селищі спитали вчора, чи знає він Остапа Вишню, то цей грамотний цілком серйозно так відповів: «Ні, я знаю Тараса Бульбу».

Зайшов до редакції боком якийсь селянин і подав списаний клаптик брудного паперу. Зайшов ще один. Редактор говорить зі своїми співробітниками дуже мило, досвід цього досвідченого юнака мене надзвичайно цікавить, але в кімнаті вже темніє, і я поспішаю на не менш цікаве зібрання. Я тільки встигаю взнати від Карпова, що вчора, в Ново-Дмитрівці йому довелося побачити в селянина 60 років, який «живе з бабусею і має на відділі одружених дітей», такі, продані культпоходівським книгоношею, книжки: 1. «Онанизм і боротьба з ним», 2. «Завдання профспілок до весняної сівби», 3. «Нерви, як їх берегти та зміцнювати». Словом, книжки нашли свого справжнього адресата. — Я вийшов.

Р. С. До речі: в сільраді я бачив розкуркуленого глитая, який енергійно доводив, що він зараз нічого не має спільного з бантизмом, і настоював, щоб у його послужному спискові не значилося, що він баптист. Це показує, очевидно, що маса

відійшла і відходить не тільки від православної церкви, але й від сектантів.

Уривок дев'ятий. Об'єднане зібрання комуни й артілі

...На горі, до церкви, вирисовується силуета недобудованого «земством» чималого двоповерхового будинку, його, цей будинок, комуна безперечно добудує і саме в скорому часі, а покищо клуб сельбуду міститься в древній хаті на курячих ніжках, багато нижче, в непролазному багні несподіваних зимових дощів.

Помешкання — приблизно чоловік на 80. Дві лави, навіть сцена. Крізь кволе світло нафтової лампи з напівчорним, засмаженим склом я бачу в глибині сцени декоративну завісу: якась «малоросійська» ідилія маячить мені. Об'єднане засідання комуни «Новий Побут» і новоутвореної артілі ще не розпочалось, і в клубі стоїть гул неорганізованих голосів. Раз-у-раз риплять двері й заходять нові люди.

Із розмов чую, що між комуною й артіллю — антагонізм. Вирисовуються типи нового села, дають себе знати досить цікаві колізії й протиріччя.

— Дозвольте, громадяни, — чую енергійний голос, — дозвольте поки розпочнеться засідання розказати вам, що я чув на курсах.

До сцени вийшов кремезний, з досить розумними і трохи хитренькими очима, середнього зросту чоловік.

— Ти краще розкажи, за що ти мені, Трюхане, око вибив! — вискочив туди ж худенький, погано вдягнений чоловічок з прізвищем Калиниченко і тут же звернувся до комсомольця Гмиро, учасника культпоходу. — Скажіть, товаришу, хіба єсть таке право, щоб десятипроцентники в камуну входили?

— Ви це кого маєте на увазі?

Тоді до сцени вискакує третій — низенький, чорненький, як жук, і, розмахуючи руками, кричить жіночим голосом:

— А маємо ми на увазі Трюхана. Десятипроцентника, котрий отруб мав до революції в тридцять десятин і був отлічної кулак, но тепер записався в камуну, і це зовсім неправильно, бо говорив на районному зльоті колгоспників товариш Глинський, говорив доклад так: — «Іспитайте, говорить, щоб не було ошибки, отакого нічого не було. А коли десятипроцентник, то щоб пішов з сумкою, і дасть йому можна ще плужок і найбільнішу землю. Пушай працює. Но щоб в камуну такой, як Трюхан — ні в якому разі. Такой доклад був товариша Глинського.

— Правильно! Правильно! — загула частина залі, коли промовець скінчивши, подивився побідними очима на присутніх. — Правильно, Тараненко!

— Так от що граждани, — почав був хтось іззаду, але йому не дали говорити: той хто розпочинав, очевидно, хотів говорити за Трюхана. Заля шуміла. Чути було вигуки то — «Трюхан трудовик», то — «Трюхан — глітай». Особливо яро кричав якийсь задній дядько, і Гмиро, вгомонивши залю, дав йому слово. Як і треба було чекати, селянин спершу збентежився, але потім сказав:

— Вірно, і я стою на той точке, що Трюхан, вилетить із камуни. А чому мені на нього больно зробилось? Так, скажу я вам, товариші, що як їхав я через його кукурудзу (це ще за царського режиму було), так він мене так штовхнув ногою, що даже вдівітельно. І скажу я, що хитрує Трюхан. А сам я на ваш вопрос отвітю так: платю я податку 27 рублів. Но больно, товариші, потому, як Трюхана безпремінно треба трянути з камуни.

— Правда! Правда! — вирвався жіночий голос, і заля знову загула.

— Так от що, громадяни! — знову почав хтось іззаду, але і на цей раз йому не дали говорити.

І знову то — «Трюхану невігодне положеніє», то — «Трюхан за бідноту». Нарешті заля залюднилась досить, і розпочалося засідання. Спершу переписано було присутніх, потім запропоновано було десятипроцентникам (якщо вони є) покинути залю й, нарешті, дано було слово доповідачу комсомольцеві Гмиро. Поки Гмиро говорив про колективізацію взагалі, — добре було, але як тільки він почав доводити, що комуна — краща, найвища форма колективного життя — члени артілі засовались. Особливо ж вони засовались тоді, коли доповідач заговорив про посівматеріал.

Доповідач скінчив закликком до ліквідації куркулячих гнізд. Деякий час стояло красномовне безгоміння. Я чекав і дивився то на засмажене скло старомодної нафтової лампочки, то на «малоросійську» ідилію, що визирала з глибини сцени. Десь далеко брехали собаки. Пахло приїсним запахом кожухів і запахом старої доживаючої свої останні дні, селянської України.

Нарешті вискочив той же чорненький, як жук, Тараненко й замахав руками.

— Яка прийшла пропаганда, — говорить він нащот антирелігії, то я й говорю. — «Давайте, братця, закриємо церкву і зробимо там республіку. І закрили. Но нащот комуни скажемо так: в артіль підемо, а камуну — ні. (Голоси: «Правильно!»! «Всі такої думки»!) Чому я не йду до комуни? А може, моє сімейное положеніє не дозволяє, а може, й морда не подобається. А нащот посівматеріялу так скажу я вам, товариші, — нема! Одно слово, нема посівматеріяла. Бедні ми. Кобилку нема чим годувати.

Заля знову загула. І знову той же настирливий голос, що йому ніяк не дають висловитись:

— Дозвольте, громадяни...

Я дивлюсь на Трюхана. Він цілком спокійний і нічим не видає себе. Тільки спеціальний спостерігач побачить, що говорить його спокійне обличчя. Воно говорить: «бачите, які люди хочуть вижити мене з комуни»?

— Дозвольте слово, — чую я позад себе.

— Хто там хоче взяти слово?

— Це я, Тараненко.

«Знову Тараненко», думаю я. Ну, тут з посівматеріалом справа буде дуже кепська. Я повертаюсь і вдивляюся в напівтьму задньої залі, але обличчя нового Тараненка я не бачу, бачу лише, що новий Тараненко — вищий від свого однофамільця (чи то родича), приблизно на дві-три голови.

— Так от, з приводу комуни, — говорить упевненим голосом другий Тараненко. — Вірно, комуна вища за артіль. Але обіжати артіль комуна не буде, і нічого вам, громадяни, тут особливо гомоніти й нарікати. Правда, скоро з нашої радянської землі зробимо одну велику комуну, але ніхто вас, товариші, з артіль в комуну тягти не буде. Працюйте в артілі, поки визнаєте, що комуна все таки краща за артіль. А той факт, що всі будемо в комуні — єсть життєвий і цілком перспективний факт.

— Дозвольте, — не витримав перший низенький Тараненко. — Моя обов'язаність, як я чув від товариша Глинського, одну камуну, но артіль не воспрещается. Можеш артіль, можеш соз, можеш камуну, так що оратор Тараненко совсьом протизаконно хоче загнати нас у камуну.

Заля знову зашумувала. І знову той же настирливий голос, що йому ніяк не дають висловитись.

— Дозвольте, громадяни.

— Товаришу голова, — ще раз чую я голос Тараненка другого.

— Чого ви хочете, товаришу Тараненко?

— Я хочу скінчити свою промову.

Голова нарешті вгомонив залю. Тараненко другий підвівся й сказав:

— А тепер дозвольте, громадяни, про посівматеріал. Звичайно, між комуною й артілью не може бути ніяких отношеній. Але, скажу я вам, про свою комуну. Пішла оціночна комісія по дворах. Заходить до одного. Єсть посівматеріал? Нема, каже. Ладно. Повірили. Та тут, бачите, прийшлося так, що розвівся він з жінкою, а вона візьми та й викажи. Що ж? сознався й приніс 7 пуд. пшениці. Отож я й кажу: з миру по нитці — голому сорочка. Як кожний з нас найде в себе 7 пудів, то вийде, що засіємо десятин сто. Так я говорю, громадяни? І потім я ще скажу про ліквідацію куркуля як кляси. Довольно вони попили з нас кровушки. Треба винести постанову, щоб завтра їх всіх розкулачити. Правильно я говорю, громадяни?

Цю пропозицію, як і першу (найти в себе пудів 7 зерна), артіль зустріла мовчанкою. Але вже видно було, що вона, артіль здається. Почали голосувати, хто за те, щоб негайно найти посівматеріал і за те, щоб розкуркулити саме завтра місцевих глитаїв. Піднялись руки (частина несміливих, частина рішучих). Хто проти? Шість. Серед них той же Тараненко перший. Тараненко другий просить дати пояснення, чому голосують проти. Один заявляє (всі, між іншим, з новоутвореної артіль), що він тому не хоче розкулачувати, що 20 років працював пастухом в глитаїв, і вони вже й так йому осточортіли. Тараненко перший не хоче «по-чоловечности», а один так той навіть заявив, що «в нас куркулів нема». В чому ж річ? В останнього, як вияснилося, дядько — місцевий глитаї. Звичайно, після голосування виступили з гарячими промовама з приводу голосуючих проти розкуркулення Гмиро й Карпів.

...От, до речі, запитання, що їх подано було доповідачеві. — «Кому в першу чергу дадуть трактор — комуні чи артіль?» — «Що робити, як боргу багато, а в артіль вступив?» «Реманент

в комуні, а артіль потрібний — що робити»? — (теж, до речі, — «В районі до 80 машин, — говорив мені Склярів, — район розбитий на 10 відділів, по 7 приблизно на відділ»). — «Може бути маленька комуна при великій артілі». «Землю куркулеві землеміром буде відрізано, чи по вказанню общества»? — «Чи може артіль перевіряти комуну». — «Що як кулак знову заживеться» і т. д.

— Граждани, не розходьтесь, — знову почув я голос Трюхана.

— Дозвольте доложити, що я чув на курсах.

«Трюхан і справді стріляна птиця, — подумав я, — бач як крутнув: наче про нього й не було розмов».

— Головне, товариші селяни, зберігайте попіл. Усякий. Попіл має калій і фосфор, а як полежить він надворі, то вищолачується. Отже, держіть його в якомусь ящику, чи що...

Селяни цією справою зацікавились, і Трюхан дістав можливість зробити свою доповідь. Навіть дістав слово й той селянин, що так настирливо вигукував своє «дозвольте громадяни».

— Коли будемо жити в місті, — сказав він, — то не будемо битись. А що до наступу комуни на артіль, то можна взяти такий пример: Одній дівчині 16 літ, а другій 13. Першій вже й щочки подрум'янені, а друга — ще дітьо. Так комуна й артіль, як дві сестри. Зачем же сперечатись?

Коли я вийшов на ганок, стояла темна вітряна ніч. Я звернувся до Склярова:

— Так що ж ви мені скажете про Трюхана?

І Склярів сказав мені, що Трюхан і справді з бувших людей і справді мав колись 30 десятин землі. Але за часів радянської влади він показав себе активною радянською людиною. Особливо відзначився він в боротьбі з бандитизмом. Трюхана район не спускає з ока, але покищо він багатокорисніший за тих незаможних підкуркульників, яких я бачив сьогодні.

«Хто його знає, — подумав я. — А втім, районним робітникам видніше».

...Знову на сході визвідило небо. Багно зашелестіло під ногами дзвінкими лідяшками. На завтра буде мороз. Легко дихати і радісно бути в цих гомінких новонароджених хуторах і селах — бути й вивчати, щоб хоч як-небудь розповісти майбутнім поколінням, в яких надзвичайно прекрасних днях жили й працювали ми... Праворуч загавкав нічний собака.

— З Курульки куди ми рушимо? На Богодарівку?..

Подяка приватного лікаря

1

...Рипнули двері, і до кімнати завітало кілька партизанів. В особливо серйозних випадках вони заходили мовчки, і тому, не почувши серед них звичайного шуму, я одірвав очі від мапи й запитав:

— Що там таке трапалося, товариші?

Від натовпу одійшов начальник варти й, виструнившись (ми дуже любили в таких випадках форсити один перед одним дисципліною), одрапортував:

— А таке трапалося, товаришу командире, що вже можна виконувати нашу постанову. Потрібного буржуйчика нарешті злапали.

Посунувши на край столу задимленого каганця, я подивився на бранця.

Передо мною стояла перелякана, надзвичайно бліда, середніх літ людина. Була вона в підбитому вітром гороховому пальті і в чорній старій шапці. Назвати бранця високостанним не можна було, але непомірна виснага, розтягнувши його, зробила з його фігури мініятюрного Дон Кіхота, відомого з популярних малюнків. Бранець нервово озирався і раз-у-раз хапався пальцями за золоту дужку свого старомодного пенсне: воно йому весь час намагалось вислизнути на долівку.

«Ну й буржуйчик! — подумав я. — Це скоріше людина, що допіру вискочила з білогвардійських застінків».

Поспішна евакуація австро-німецького війська, «раптове» падіння деморалізованої гетьманщини та вперті чутки про наступ Червоної армії, — все це вкупі внесло такий розгардіяш

у шерехи слобожанської буржуазії, що їй нічого іншого не залишалося, як тікати з насиджених тепленьких місць у безпечніші краї. Одним (чи не єдиним?) із таких країв вона мислила собі благословенний захід, а тому й тікала вона на захід найкоротшим і «найбезпечнішим» шляхом: тікала вона широким трактом і вузькими доріжками, що з'єднували Богодухів з Полтавою і на яких, на її оптимістичний погляд, мабуть, не чути було про останні події. Друга ніч відпочинку (наш загін тільки-но позавчора вийшов із завязтих боїв з петлюрівськими бандами) привела нас кількох таких подорожників. За кілька годин вартові затримали чотирьох крамарів із золотим крамом (вони везли персні, годинники, червінці тощо), двох управителів місцевих маєтків з дуже коштовним «барахлом» і одного фабриканта, не гірше від попередніх навантаженого.

Всі ці втікачі, за виключенням фабриканта, сиділи зараз у підвалі: ми їх з усім їхнім вантажем постановили передати якомусь ревкомові. Щождо фабриканта, то з ним трапилася така історія. Захоплений учора ввечері, він просидів у підвалі лише години три. Опівночі, виламавши вікно, він виліз у двір і, підкравшись до одного з вартових, обеззброїв його. Не задовольнившись цією операцією, фабрикант на смерть забив двох конюхів і, нарешті, зник на кращій із наших кобил. Розшуки не дали ніяких позитивних наслідків. Ця історія з фабрикантом так обурила повстанців, що я з великим трудом відмовив їх від самосуду над ув'язненими крамарями й управителями.

— Зрозумійте товариші, — говорив я. — Червоні партизани — це озброєний революційний наряд. Як же ми будемо зневажати революційну законність?

— Почекай! — кричали мені. А хіба ми не можемо утворити свого трибуналу й тут же їх укокошкати?

— «Укокошкати» ми завжди встигнемо, — заперечував я. — Але хто з вас певний, що вмілий допит, яким ми не можемо похвалитись, не допоможе нам через них покінчити з цілим контрреволюційним гніздом?.. І потім, які ж із нас будуть партизани, коли ми не вміємо додержувати свого слова? Ми їм сказали, що їх судитиме ревком? Сказали. Як же ми будемо дивитись тепер в очі цим людям?

Мої аргументи вплинули були на хлопців. Вони почали заспокоюватись. Але тут один із них, саме партизан Узвич, найвідважніша, зате й найуїдливіша серед нас людина, скочив на ґанок і сказав:

— Вірно говорить командир: мусить бути революційна законність. Цим ми пообіцяли ревком — хай буде ревком! Але й не помститись за своїх дорогих братів ми теж не можемо. Моя пропозиція така: першого злапаного буржуя ми сами командуємо в штаб Духоніна. Згодні на це?

Натовп заревів. Обурення спалахнуло ще з більшою силою. Треба було поспішати й зробити відповідну постанову: без дисципліни я свого загону не мислив, не мислив я й якої б то не було постанови без санкції командира. Отже, постанову про розстріл «першого злапаного буржуя» ухвалили з моєю участю. В ролі «першого злапаного буржуя» й виступав цей виснажений бранець у гороховому пальті.

— Сідайте, будь ласка! — запропонував я втікачеві й посунув до нього стільця. — Що ж ви можете сказати в своє виправдання?.. Ви без барахла їдете?

— На нозі нічого не було, товаришу командире! — одрапортував мені начальник варти. — Не інакше, як у чоботи поховав.

Бранець раптово схопився з стільця, знову сів на нього й почав роззуватись.

— Громадянине, — сказав я. — Я від вас покищо цього не вимагаю, а тому й прошу вас покинути робити це... І потім, будь ласка, не хвилюйтесь: нічого страшного нема.

— Я, пане товаришу, й не думав хвилюватись, — заперечив він тремтячими губами. Я тільки дозволю тут висловити своє здивування: за віщо й на якій підставі ви затримуете мене?

— Ну, як у нас нема підстав затримувати вас, — сухо кинув я, — то за кілька хвилин ви й поїдете своєю дорогою.

Перше вигідне для нього вражіння від його зовнішності раптом розвіялось, коли я зустрівся з його маленькими швидкими очима. Злодійкуватий блиск у них вмить відштовхнув мене від нього.

— Ваша професія? — спитав я, запалюючи цигарку від цигарки в одного з партизанів.

— Я лікар, пане товаришу. Приватний лікар! — І він хутко поліз правою рукою до своєї кишені. — Я вам зараз дам посвідку!

— Я вам і без посвідки вірю! — заперечив я і тут же подумав: «очі очима, а все-таки прийдеться захищати тебе». Назва професії сказала мені, що цей утікач (коли він і справді втікач) не з тих буржуїв, яких командирують до штабу Духоніна за нашою випадковою постановою. Одним словом, я мусів одразу ж змінити тон і допитом своїм якимось привернути до нього партизанів.

— Тоді дозвольте поцікавитись: куди ви їдете, докторе? — спитав я.

— Куди я їду? Знаєте, пане товаришу... — І він зник. Моє запитання поцілило в точку. Лікар безперечно певного маршруту не мав, але й одверто визнати це не наважувався.

— Треба припускати, до хворого? — не міг не зіронізувати я, знову зустрівшись з його злодійкуватими очима. — Ви в Богодухові живете?

— Так. На Радянській вулиці!

— Дуже приємно... Себто на колишній Радянській, бо за гетьманщини, здається, такої вулиці не було?

— Так, не було!

— Радий, що не помиляюсь... Значить, ви поспішаєте до хворого?

Від стоянки нашого штабу до помешкання лікаревого було не менше, як 60–70 кілометрів, отже, глумливу суть мого припущення бранець ніяк не міг не зрозуміти. Одначе він не розгубився.

— Коли вас це дуже цікавить, раптом нахабно сказав він, — то я можу поінформувати: я їду до Полтави. Я маю там деякі справи.

— Ви, мабуть, маєте там родичів?

— Так! Я маю родичів. Правда, мої родичі виїхали відтіля, але там у мене знайомий, і, власне, справи мої... як би вам сказати...

Тут його раптове нахабство несподівано увірвалося: він збився й змовк. Старомодне пенсне знову почало злітати йому з носа. Ясно було, що вартові не помилились: лікар був один із тих богодухівських мешканців, що тікали від режиму нової влади.

Але мені ясно було й те, що хоч цього нашого бранця й женуть на захід ті сили, які допіру гнали наших попередніх гостей, проте виконувати на ньому нашу випадкову постанову ми все таки не мали права. Ні його підбите вітром горохове пальто, ні його чорна старенька шапка, ні його виснажений тулуб, — не це примусило мене відокремити його від інших утікачів (я й тоді не належав до наївних людей і знав, що контрреволюціонери не обов'язково мусять бути гладкими і в добрих ентових шубах), — мене збентежила, головним чином, його професія: лікаря ніяк не можна було не віднести до того соціального прошарку, що його ми зevamo трудовою

інтелігенцією, а з трудовою інтелігенцією ми взяли за правило поводитись обережно.

— Давайте, докторе, покинемо грати в піжмурки, — товарицьки запропонував я. — Говоріть одверто: ви тікаєте від червоних? Так?.. Закурюйте, будь ласка! — І я подав йому портсигар.

Він безперечно не палив цигарок, але й не скористатися з мого портсигара він теж чомусь не наважився. Він забрав від мене цигарку, запалив її, за моїм прикладом, від цигарки партизана й, потягнувши димок, закашлявся.

— Чого ж ви мовчите? — спитав я, коли він очуняв від першої зтяжки. — Ну, так як: я помиляюсь чи ні? Говоріть правду, і для вас буде краще: все одно ж ми перевіримо.

Але лікар не відповідав. Він тільки раз-у-раз озирався і то позирав на партизанів (вони стояли тут же біля столу), то дивився на мене.

— Ну, добре! — допоміг я йому. — Я розумію, що вам ця тема не до вподоби. Але чи не поінформуєте мене, скільки ваших колег пішло за вашим прикладом? Себто, чи не скажете мені, скільки богодухівських лікарів тікає з білими?

— Не знаю! Нічого я не знаю, пане товаришу, — нарешті вибухнув він, глибоко зідхнувши.

— Чоловіка 20, 30, 10, 5, 4?.. Чи, може, крім вас, ніхто й не збирається ушиватись?

— Я вам уже сказав, що я нічого не знаю!

Він безперечно брехав. Він ніяк не міг не знати думок своїх колег і, безумовно, був добре поінформований про їхні політичні переконання. Своїм «не знаю» він, по суті, ставив під підозру своїх же товаришів, серед яких, як потім вияснилося, дуже мало було подібних до нього.

— Ну, добре! — сказав я. — Припустім, ви не знаєте. Але, може, тоді поінформуєте мене, чого ви тікаєте?.. Вам

подобається гетьманський режим?

Тут він знову взяв нахабний тон.

— Коли вам хочеться, щоб я тікав, — промовив він, — будь ласка! Але прошу вас — не робіть з мене знавця режимів. Особливо таких недовговічних, як гетьманський.

— Ви хочете сказати, що ви ніяк не допомагали гетьманщині?

— Я хочу сказати, пане товаришу, що я допомагаю хорим! — різко кинув він.

Але й цей новий вибух обурення мене не зворушив, бо в лікареву цілковиту аполітичність я ніяк не вірив.

— Тоді залишається останнє припущення, — сказав я, не звертаючи ніякої уваги на його відповідь. — Вам, мабуть, наговорили про червоних жахливі речі — ви й злякались. Так? Саме переляк жене вас до Полтави?

Треба було подивитися в ту мить на лікаря, коли він раптом повірив, що я це цілком серйозно говорю (він якусь мить уважно дивився на мене). Він так перетворився, що його й пізнати не можна було. Його бліде обличчя взялося червоною фарбою, а злодійкуваті очі заіскрились. Саме цього наївного припущення він і чекав від мене.

— Особисто мене женуть до Полтави важливі справи, — багато спокійніш сказав він. — Але ви й не помиляйтесь, коли говорите про жахливі речі. Чутки, що інтелігенцію будуть вішати на ліхтарях, — такі чутки і справді були. І навіть, коли хочете, серед наших, себто серед інтелігенції, була й деяка паніка. — І, сказавши це, він криво усміхнувся.

— Навіть паніка? — кинув я й відчув, як у мені закипіла злість: хто йому дав право, йому, безперечному втікачеві, людині, що безумовно не дуже симпатизує нам, — хто йому дав право говорити від імени всієї інтелігенції?

— Я не думаю, пане докторе, — різко продовжував я, — щоб ваші, себто трудова інтелігенція, вірили таким ідіотським чуткам. Я більш високої думки про її культурний рівень. А втім, — тут же додав я, — давайте кінчати. Я з охотою вірю вам, що ви не тікаєте, але й не затримати вас на якісь два дні ніяк не можу: за два дні ми перевіримо ваші слова, і тоді ви й поїдете до Полтави.

— Дозволь, товаришу командире! — раптом вихопився з кутка голос. — А як же з постановою? З тією, що її ми нещодавно ухвалили?

Передо мною стояв наш невгамовний Узвич і суворо дивився мені в обличчя. Партизани, що досі мовчки вислухували мої запитання й лікареві відповіді, враз загомоніли: бранцева поведінка їм, мабуть, не сподобалась.

— Вірно, — сказав я. — Постанова єсть. За цією постановою ми мусимо його розстріляти. Але хто з вас наважиться твердити, що з нього справжній буржуй?.. Ні, товариші, спершу треба в'яснити, яка з нього людина, і тільки тоді...

— Не мороч нам голови, командире! — вихопився з натовпу новий голос. — Що ти нам наливаєш? Постанова була? Була! Ну й виконуй!

Моє становище було не з блискучих. Дати наказ розстріляти лікаря я не міг: більш-менш відомих богодухівських контрреволюціонерів я знав і серед них цього лікаря я не бачив; з другого боку, я вже переконався, що партизани вороже ставляться до бранця і, значить, не поступляться ні на крок. Підвівшись із стільця, я підійшов до вікна, що за ним лютувала метелиця, й сказав:

— Хай буде по-вашому! Я зараз віддам наказ розстріляти його. Але я залишаю за собою право ставити й вам вимоги. Я вимагаю, щоб ви довели мені, що він і справді втікач.

Партизан Узвич ударив об поли руками й зареготав.

— Ти, командире, й справді віриш йому, що він не намазав п'ятки? От чудило! Я тільки-но розмовляв з його візником, так він от що говорив мені...

І Узвич розповів допіру згадану розмову. Виходило так, що лікар таки й справді тікає. Мало того: він, із слів Узвича, запевняв селянина, що при червоних не можна встановити справжнього ладу, що нам все одно не втриматись, що... і т. д. Узвичеві не вірять? Тоді можна покликати візника!

Я подивився на бранця. Від його недавньої самовпевнености знову нічого не залишилося: перед нами стояла нікчемна бліда людина в гороховому пальті.

— Так як: поговоримо з свідком? — звернувся я до нього.

— Будь ласка! — заметушився він. — Тільки я... — тут йому булькнуло в горлі. — Тільки я хочу попередити вас, пане товаришу, — сказав він тремтячим голосом, — що й візникова присутність не розв'яже питання. Чим я можу довести, що він не бреше?.. От що, товариші, і він знову зробив спробу взяти розв'язний тон. — Давайте говорити прямо. Тут вийшло непорозуміння. Даю вам чесне слово чесного лікаря, що я не тільки нічого подібного не говорив, але й ніколи не тікав. Вам цього досить?

— Що він нам морочить голову! — сказав Узвич. — Ну, чого ж ти, командире, чекаєш? — звернувся він до мене. — Давай наказ!

Цього вже було занадто для нашого бранця. Підбігши до Узвича, він схопив його за руку й буквально заскиглив. Він на всі лади переспівував, що він невинний, благав подарувати йому життя і нарешті щось белькотав про якусь подяку. Всі мої спроби зупинити його (бо ж і без його благань я не припустив би, щоб на ньому виконали нашу сувору постанову) ні до чого не приводили. Нарешті мені так стало гидко дивитись на нього, що я вирішив покинути кімнату: до того часу мені і в думках не було, щоб людина, хапаючись за життя, так низько падала.

Але тут мене зупинив Узвичів голос. Із силою відштовхнувши від себе бранця, він зліз на стільця й сказав:

— Товариші! От вам природа маленької людини, що виховувалась і дістала освіту в буржуазному суспільстві. Заслугує він на кару? Безпечно! Але я гадаю, товариші, що він уже свою кару відбув: принаймні особисто я погодився б, скоріш, три рази вмерти, ніж плазувати отак перед своїми ворогами... А він же нас безперечно вважає за своїх ворогів!.. Я пропоную відпустити його на всі чотири сторони. Повірмо його «чесному благородному слову» і будьмо упевнені, що він повернеться до Богодухова й подбає віддячити нам!

Мабуть, нічого нема приємнішого для озброєного революційного народу, як зробити шляхетний вчинок. Я не раз цього пересвідчувався. Не зрадив він себе й тоді: партизани без довгих слів пристали на Узвичеву пропозицію. Більше за те: вони тільки тоді випроводили з села свого «смертника», коли показали йому свою широку гостинність: вони дістали для нього добру кімнату, нагодували його, вони навіть потурбувались за його коні. Лікар виїхав уранці, коли вже вщухла метелиця й червоне зимове сонце викотилось на горизонт. Прощаючись, він увесь час солодко посміхався й говорив нам карколомні компліменти. Сказати, що він після допиту почував у собі якусь ніяковість, я б не міг. Навпаки: він так весело дивився на нас, наче він і виріс у нашому загоні. В останню хвилину він навіть залишив нам свою богодухівську адресу.

Але й в ту ж таки останню хвилину я не стерпів (стільки в мене накопало огиди до нього) і сказав йому на дорогу:

— Знаєте, громадянине, лікарів я завжди поважав і поважаю. Але вам зараз не вірю. І коли вам щастить виїхати живим і непошкодженим, то тільки тому, що, як говорили в старовину, *aquila non captat muscas*, себто орел не ловить мух. Ви

розумієте?.. До побачення! — І я швидкими кроками пішов від нього.

2

У Богодухові я згадав про нашого бранця за якісь два місяці, — тоді, коли вже в городі функціонував замість ревкому виконком і коли радянська влада закріпилася й на Правобережжі.

Одного разу я відчув себе поганенько: кашель рвав мені горло й морозило. Особливо було неприємно, що хвороба робила мене непрацездатним.

Я вирішив піти до лікаря. Тут і спав мені на думку наш бранець.

Адресу його я найшов у своєму портмоне. Запам'ятавши її, я вийшов на весняну провінціяльну вулицю й почав шукати нашого «приятеля». Власне, я не так хотів дістати від нього допомогу, як подивитись на нього: мене цікавило, що з ним трапилося після зустрічі з нами.

Шукав я його приміщення з годину і нарешті найшов потрібний мені будинок. Зійшовши на ганок, я подзвонив. Вийшла якась сивоволоса жінка. На моє запитання, чи живе тут такий то приватний лікар, вона мені таке відповіла:

— Такий то приватний лікар і справді тут жив, але його вже давно нема: він відступив з гетьманцями, а куди — невідомо.

На моє запитання, як міцно він зв'язаний був з поваленою владою, вона відповіла, — ніяк.

— А втім, — тут же додала вона, — не дуже він був прихильний і до сучасного ладу. Все скаржився, що хами насуваються.

Далі затримуватись тут мені нічого було, і я, подякувавши жінці, пішов додому.

«Скільки вовка не годуй, а він все в ліс дивиться, — подумав я. — Skorиставшись із нашого шляхетного вчинку, він все таки завернув до Полтави».

І хоч я саме цього й сподівався від нашого бранця, але в ту мить таки відчув злість і на себе й на Узвича: мовляв, з такою людиною треба було поводитись так шляхетно. Та й справді: хто нам дасть гарантію, що наш бранець зараз не в таборі активної контрреволюції?

А втім, друга наша зустріч із ним переконала мене, що я таки помилявся в останньому своєму припущенні: приватний лікар залишився тією ж людиною в гороховому пальті й старомодному пенсне і в таборі активної контрреволюції справді ніколи й не був.

3

За якийсь час для радянської влади надійшов скрутний момент. Південні банди білогвардійщини, повівши широкий наступ на українські міста й села, як відомо, не зустріли на своєму шляху належної відсічі. Їм усміхнулася фортуна, і вони захоплювали пункт за пунктом. Скоро ми докотилися до північних повітів своєї молодой радянської республіки, і навіть мали (в перспективі) вкотитись у РСФРР.

Я відступав сумським напрямком з дев'ятим партизанським полком. Стояла неможлива спека. Сонце пекло з такою силою, що ніде не було від нього порятунку. Особливо воно давалося знаки, коли ми проходили місцевість, вільну від ставків і річок. З боїв ми виходили хоч і не зовсім розбиті, але у всякому разі не переможцями. Природно, що все це вкупі нервувало нас, а зокрема мене. До всіх цих неприємностей треба додати боязнь паніки, що її викликала серед наших партизанів ворожа кавалерія, а також і поганий зв'язок між нашим частинами.

Напіврозбитий партизанський полк відступав глухими виселковими дорогами, і на його шляху ми досі не бачили жадного, навіть більш-менш величнього села. Але от на горизонті почали вирисовуватись димарі. Ми підходили до города. Це були Суми, одно з відомих слобожанських містечок. Під Сумами треба було сподіватися завзятого бою, бо Суми належали до серйозних стратегічних пунктів.

Наш полк увесь час був на передових позиціях, отже, підійшовши до Сум, ми поперед себе не бачили жадної своєї частини. Проте ворог, що досі без перерви наседав на нас, раптом дав нам відпочинок, і ми дістали можливість продумати плян наших дальших дій.

Пам'ятаю, стояв тихий літній вечір. Від Псла несло приємною вогкістю, і десь на околицях вили стривожені евакуаційною метушнею собаки. Праворуч заходило в оранжевому полотнищі велике червоне сонце. Далечінь жевріла в сизуватих димках закинутих, чортзна-куди, лісів.

Чую, кличе мене мій замісник. Підходжу до нього.

— А Узвич, — говорить він, — не вгомоняється. Ще одного вихватив... Роби допит!

Наш в'їдливий партизан (відомий уже читачеві) взяв собі за фах виловлювати офіцерів з їхньої передової лінії. За короткий час наших сутичок з білими він устиг побувати в кількох таких вилазках і мало не кожного разу не без успіху. Робив він цю справу мовчки, зосереджено і без усякої претенсії на якусь нагороду. Цей в'їдливий невгамовний партизан був справжній салдат революції, і його завжди зосередженого обличчя (воно мені нагадувало обличчя зосередженої 2-літньої дитини), його кошачих рухів я ніколи не забуду. Я дуже шкодую, що не обізнався в подробицях його біографії. Знаю тільки, що працював він у слюсарному відділі богодухівської ремісної школи і був досить таки начитаною людиною.

— А ти ж куди це? — кинув я до замісника, давши наказ відвести зловленого білогвардійця до своєї кімнати.

— Та кажуть, що Узвич прийшов із вилазки поранений. Правда, рана легенька, але все таки треба дати розпорядження, щоб його повели до лікарні.

Одначе мій замісник даремно турбувався: за годину я узнав, що Узвич, здавши до наших рук золотопогонника, перев'язав собі рану розірваною сорочкою і знову подався у ворожий табір. Він, очевидно, мав намір віддячити білогвардійцям за їхній вдалий постріл.

На жаль, у мене в цей день багато було відповідальних справ, і тому думати про Узвича і його подвиги я не мав часу. Скоро він вилетів мені з голови. Треба було якось затриматись на нових позиціях і якось схоронити свою розтріпану частину. Я певний був, що ворог великої передишки нам не дасть і атакує нас не пізніш, як за якусь пару годин.

Наступ, проте, почався лише на світанку. Спершу загриміли гармати. За гарматним ревом пішов свист оскаженілих куль. Закурили шляхи. Нарешті з правого флангу прорвалася ворожа кавалерія. Спалахнув завзятий енергійний бій. Скоро сутички перекинулися на вулиці в город.

Нашому партизанському полкові знову не щастило. Вполудень я розгубив решту своїх розтріпаних зводів і, не маючи зв'язку з регулярними частинами Червоної армії, примушений був відходити в степ з невеличкою групою в кілька чоловіка.

Саме вполудень я й побачив пораненого Узвича. І він ішов в ар'єргарді. Праве плече зав'язане було йому розірваною білою сорочкою й на цьому імпровізованому бінті лежала велика червона пляма: кров не зупинялася й проструювалася крізь рану. Його зосереджене обличчя було бліде: видно було, що біль йому допікав. Я постановив відправити його подалі від

передової лінії й посадовити на одну з підвід, що чудом якимсь і досі тримала зо мною зв'язок. Але коли я через свого ординарця запропонував йому відійти з лінії огню, він категорично відмовився зробити це. Я примушений був дати особистий наказ.

Однак наказу я так і не встиг сформулювати. Узвичеві під Сумами ніяк не фортунило. В той момент, коли я підходив до нього, повітря розкраяв свист набоя, і біля нас з оскаженілим вереском розірвався шрапнель. Цей вереск так оглушив мене, що я в першу мить нічого не зрозумів. Коли ж я опам'ятався, то побачив таку картину: передо мною стояв зосереджений блідий Узвич з дитячою усмішкою на устах, з тою ж таки червоною плямою на білій пов'язці й... без правої руки. Власне, рука ця в нього ще була, але вона йому вже не належала: кістку йому зовсім роздробило й рука висіла на шкірі.

Пам'ятаю, мене особливо вразила його дитяча усмішка. Я відчув невимовний біль біля серця й страшенне бажання якось допомогти йому. Я озирнувся. Крім ординарця і нас двох (мого замісника й мене) на вулиці нікого не було. Вибух шрапнелю покінчив з останньою групою нашого розтріпаного партизанського полку. Не видно було й вояка, що тримав зв'язок з моєю останньою підводою.

«От так командир! — в розпуці подумав я. — Де ж твоє, командире, військо?»

І саме тоді мені блиснула напівбожевільна думка. Я підскочив до Узвича.

— Ти ще найдеш у собі силу сидіти на коні? — спитав я.

— Найдю, товаришу командире! — відповів він так спокійно, наче нічого й не трапилося.

— Єсть! — із задоволенням кинув я. — Ми зараз злітаємо з тобою до лікарні.

Треба сказати, що хоч я й був командиром досить таки урівноваженим, але мрійність ніколи не залишала мене, тоді ще дуже молоду людину. Я теж хотів бути відважним, і героїчні вчинки завжди спокушали моє серце. Вже наш відступ нервував мене. Нервував, головню, тим, що небагатий був на можливості блиснути своєю зневагою до смерті. Коли ж я опинився перед фактом цілковитого розгрому свого полку, я відчув непереможну потребу зробити якийсь надзвичайно самовідданий вчинок. Цей вчинок тим більше приваблював мене, що, мабуть, саме ним я підсвідомо хотів замазати своє невміння зберегти частину в такий відповідальний момент.

Кілька хвилин тому, відходячи одною із сумських вулиць, я бачив приміщення амбуляторії. До цього приміщення, за моїм розрахунком, білі ще не могли підійти, і будуть вони біля неї (думав я) мабуть не раніш, як за якусь півгодину. Чому ж мені не взяти свого скакуна і, посадивши на нього пораненого, не злітати до лікарні? Руку відрізати недовго, забінтувати обрубок можна за мить. Все це лікар проробить за якісь 15 хвилин, і, таким чином, я не тільки зменшу страждання нашому самовідданому товаришеві, але ще й дам вихід своїй енергії та приглушу свою розпуку. Щождо припущення, що Узвич може відмовитись від такої ризикованої амбуляторії, то воно мені навіть і на думку не спадало: такі, як він, від ризику не відмовляються.

— Давай коня! — крикнув я ординарцеві.

Ординарець підвів до мене мого гнідого скакуна й передав його мені. Кінь заіржав. За допомогою свого замісника й ординарця я всадив на скакуна пораненого, скочив сам туди ж і кинувся до приміщення амбуляторії.

По всіх кінцях города йшла шалена перестрілка, але я на неї не звертав уваги. Я мчався з Узвичем не на баль.

«Але почекай-но, хлопче, — метнулася мені думка, коли, злетівши з коня і зсадивши з нього пораненого партизана, я прив'язував свого скакуна до одного з кілків палісадника. — Який же лікар наважиться сидіти зараз в амбуляторії? Чи не збожеволів ти? Та зараз же тут ти не знайдеш, мабуть, і сторожа!»

Моє припущення мало підстави: рвонувши двері я переконався, що вони замкнені.

От тобі й маєш! Така дрібниця — і все полетіло шкереберть. Виходить, що я мушу загасити своє нестримне бажання допомогти Узвичеві? Ні, повертатись я вже не можу! За кілька хвилин я так зжився з думкою, що мені таки пощастить допомогти йому, що я вже й не мислив себе без цього щастя.

Я почав з усіх сил колотити кулаками й чобітьми в двері. Лише міцне дубове дерево могло витримати мій натиск. Я їх так колотив, що жива людина (а без такої амбуляторія не могла бути) обов'язково мусіла відгукнутися.

І вона відгукнулася. Це був, як потім вияснилося, місцевий сторож. Відімкнувши двері, він став передо мною з своїми меланхолійними очима й розкуйовдженим на голові волоссям.

— Чого вам треба, товариші... тобто громадяни, пробачте! — сказав він. — Їй-богу не знаю, як вас і назвати!

— Де лікар? — суворо спитав я. — Негайно поклич мені сюди лікаря.

— Та який же лікар буде сидіти тут? — заперечив він. — Це ви зовсім занапрасно кричите на мене! — І він такими байдужими очима подивився на важко пораненого Узвича, наче й справді перед ним не людина стояла, а звичайнісінький манекен.

Мені залишалось діяти ще рішуч. Узявши на себе роллю місцевої, добре поінформованої людини, якій давно вже відомо, що лікар живе саме в цьому ж таки будинку, я, зайшовши до приміщення, вийняв з кобури мавзер і положив його на стіл.

— Так от, друже, — сказав я, показуючи на револьвер. — Мені потрібний лікар. Тепер розумієш, у чому річ?

Мої пояснення, нарешті, розбуркали флегматичного сторожа. Вони так вплинули на нього, що він мало не кулею вискочив за двері. Ховаючи очі від закривавленої, жахливо роздробленої руки Узвича, я зиркнув у вікно. Вулиця була порожня: наші й справді одійшли, я й не помилився, коли думав, що ворожі частини ще не встигли захопити її. Десь недалеко дзижчали кулі й вибухали гармати, і мій гнідий кінь раз-у-раз здригався.

Отже, кожної хвилини ми мусіли чекати тут білогвардійців, але в моїй голові вже виник плян. Коли ми не зможемо сісти на свого коня, ми будемо тікати городами. В крайньому випадку ми до ночі пересидимо в лікаря, а вночі виберемося в степ. Як би там не було, але ми, так чи інакше, а зробимо своє діло. Треба тільки не розгубитись.

Мої короткі пояснення вплинули не лише на сторожа, але й на лікаря. За кілька секунд двері рипнули, і на порозі я побачив... Кого б ви думали? Та того ж таки відомого нам бранця в гороховому пальті. Власне, зараз на ньому пальта не було, але широкий костюм був того ж таки кольору і страшенно нагадував мені нашу першу зустріч. Словом, я одразу ж пізнав його, нашого приватного лікаря з Богодухівщини. Пізнав і він нас.

— От бач, яка несподіванка! — розв'язно сказав він. — Не сподівався тут зустрітися з вами, пане товаришу!

Він так вимовив свого «пана товариша», що в мене з перших його слів не залишилося жадного сумніву: він безумовно був дуже радий бачити нас у такому незavidному становищі. Волею судьби ми ж несподівано помінялися ролями: тепер же не він був у наших руках, а ми від нього залежали. Як же тут не радіти? Як же не підкреслити своєї радості, коли це так приємно!

Словом, наш колишній бранець викликав нас на герць. Тепер він сподівався вийти переможцем.

Але мені було не до його виклику.

— Про зустріч, пане докторе, ми поговоримо іншим разом, — сказав я. — Зараз треба негайно ампутувати руку цьому от вашому знайомцеві (останніми своїми словами я натякнув йому, що дякуючи саме Узвичеві він залишився живий). З операцією ви мусите впоратись не більш, як за 10–15 хвилин. Збагнули?

Лікар поволі поправив на своєму довгому носі золоту дужку свого допотопного пенсне (воно вже тепер йому не злітало, як колись), відставив картинно ногу і, взявши на пальці ланцюжок від годинника, преспокійно сказав:

— Я вас, пане товаришу, не злякався! Це раз! Друге. За 10–15 хвилин я нічого не можу зробити. Отже, ідіть до якогось іншого лікаря.

Його слова про відсутність у нього почуття переляку від правди далеко не забігали. Прилетів він на мій виклик, очевидно, з цілковитою упевненістю, що його кличуть білі. Побачивши мене, він заспокоївся: він не міг не знати, що наші вже відійшли. Треба було закликати і його до порядку.

Знявши з руки свого годинника, я положив його на стіл. Біля нього ліг той же таки мій всесильний мавзер.

Раз... два... три... чотири... — почав я рахувати, але на п'ятій секундї почуття переляку таки повернулося до нього. Він здрейфив і заметушився.

— Покиньте, пане товаришу, свої жарти! — дрібно захихикав він. — Ну, навіщо це? Ви вимагаєте щось зробити? Ну, щось і зробимо! — І він підскочив до Узвича.

Облапавши його закривавлену руку, він побіг до шафи. Але тут вияснилось, що шафа була замкнена. Він почав приміряти ключі. Він їх так довго приміряв, що мені ніяк не міг не

увірватись терпець. Я спокійно підійшов до нього, сіпнув дверчата, і вони одразу вилетіли. Жестом я запропонував йому користуватися інструментами.

— От бачите, а я й не догадався! — сказав він, метушливо хапаючи з шафи марлю і роблячи з неї примочку. — Так, кажете, про зустріч іншим разом поговоримо? Чого ж вона вам така неприємна? А мені навпаки: я її дуже часто згадую, пане товаришу, бо мене й досі совість мучає, що я так ганебно тікав... Ну, правда, тепер я тікати не буду! Досвід — найкращий учитель, як казали в старовину. *Experientia est optima rerum magistra*. Між іншим: чи не зайдете ви до мене завтра? — раптом сказав він, примружуючи свої злодійкуваті очі. — Моя дружина дуже хоче вас бачити!

Він явно глузував з нас. Він не тільки настирливо підкреслював нашу втечу, але й зло іронізував з нашого безсилля. Єдине, що я міг зробити з ним — це тут же прикінчити його. Але як я міг зробити це, коли без нього міг загинути той, якому я хотів так полегшити страждання? Наш колишній бранець це добре розумів.

Стиснувши зуби, я зиркнув на Узвича. На його зосередженому блідому обличчі грала та сама без кінця наївна, дитяча усмішка. Такої усмішки я ні до, ні потім — ніколи не бачив. Я підійшов до вікна.

В цей момент затупотіло. Я подивився й побачив: вулицею мчалась ворожа кавалерія. Проскочило п'ять вершників, ще п'ять, проскочило двоє, один, і, нарешті, галоп завмер у далечині. Навкруги стихло. Тільки татакання невгамовного кулемета порушувало тишу. Мій кінь знову заіржав. На нього не звернули уваги, мабуть, тому, що ніхто з вершників не сумнівався в його походженні: вершники певні були, що він білогвардійський кінь.

— Ви не помітили, пане товаришу, що кавалеристи — в погонах? — сказав лікар, роблячи нову примочку партизанові й скося поглядаючи на мене. — Невже не білі заскочили сюди?.. Ну, нічого, скінчиться все таки нашою перемогою! Уявляю, як вони будуть тікати — аж лопотітиме! — І він знову дрібно захихикав.

— Гад! — раптом енергійно кинув Узвич; це його було тут перше слово.

Але кинувши це своє перше слово, героїчний партизан підійшов до канапи й важко сів на неї. Він уже не міг стояти: витікання крові давало про себе знати, його бліде зосереджене обличчя зовсім померхло, і, сівши, він зрадив себе: тепер він уже не посміхався, він дивився в якусь одну крапку напівбожевільними очима.

— Та коли ж ви, нарешті, одріжете йому руку? — не стримавшись, скрикнув я. — Ви довго, докторе, збираєтесь жартувати?

— Дозвольте, пане товаришу, — раптом узяв він різкий тон. — Я роблю те, що диктує мені мій довголітній досвід і не перешкоджайте, будь ласка, мені. Запевняю вас, що я дуже хотів би вам, якомога хутчіш, віддячити, але такою хуткістю, якої ви вимагаєте, я, на жаль, не володію. Я лише можу з сумом сказати, як говорили в старовину: *beati posidentes*, себто щасливі, що володіють.

Я зрозумів його. Він постановив довести мене до такого ж стану, в якому він сам був, коли я йому сказав про нашу постанову розстріляти його. Це видно було і з його рухів, і з його хихикання. Про це говорила і його хірургія. Як він не морочив мені голову, але для мене цілком ясно було, що в інших умовах операцію можна б уже скінчити.

Цей момент у всій моїй історії з приватним лікарем був найважчий для мене. Саме тоді відчув я, що таке безвихідність.

Передо мною постали такі воістину безкомпромісні «або»: або я становлюсь перед гороховою нікчемою навколішки — і тоді, можливо, полегшу страждання героїчному партизанові, — або я цього не роблю і, таким чином, взявши відповідальність за життя й добробут важко пораненого товариша, в найскрутніший для нього момент від цієї відповідальності відмовляюсь. В розпучі я стиснув руками голову.

Однак ця боротьба протікала в мені лише одну мить. Закусивши губи, я поклав виконати мовчазну вимогу нікчеми. Я постановив упасти на коліна й благати його, щоб він, якомога скоріш, припинив страждання пораненому. Безумні очі зосередженого дитячо-наївного обличчя мене остаточно приголомшили. Я рішуче заступав до лікаря.

Але тут раптом я почув тихий Узвичів голос.

— Дай мені води! — сказав він, ледве чутно і схилив голову на спинку канапи.

Я кинувся до карафки й подав йому склянку з водою. Він зробив один ковток і зідхнув глибоко. Він попросив розстебнути йому гімнастерку. Виконуючи його прохання, я побачив, що кров заливала його не тільки з руки, але й з грудей: другою скалкою він був поранений в груди і, як скоро вияснилося, смертельно.

— Ну от, ще цього нам бракувало! — залишаючи свої інструменти, сказав лікар. — Нюхайте, пане товаришу, нашатирний спирт! — І він підніс до носа партизанові пляшку з рідиною.

Ступаючи до лікаря з своїм важким вирішенням, я, пам'ятаю, зустрівся з його очима. Він, мабуть, не гірше за мене вмів дивитись у «дзеркало душі» й одразу зрозумів мене. В його очах тоді, пам'ятаю, на мить спалахнули вогники злорадства й цілковитого задоволення. Що про нього можна було сказати в той момент, коли він підійшов з нашатирним спиртом, я не

знаю, бо в цей момент я стояв до нього спиною. У всякому разі Узвич саме тоді вирішив відмовитись від його допомоги. Неймовірно хутко скинувши свою ліву руку, він із силою вдарив лікаря по пальцях. Пляшка покотилась на підлогу. Запахло нашатирем. Я подивився на лікаря: передо мною стояла, зло посміхаючись, горохова потвора.

Але безумні очі партизанові уже погасли. Він важко задихав. Мені гнітючим болем стиснуло серце. Я бачив, що Узвичеві надходить кінець.

— Може, тобі дати ще води? — спитав я, почувавши себе цілком безпорадним і знаючи, що йому вже ніхто не допоможе.

Але він не міг відповісти. Йому й справді надходив кінець. Йому судилося вмерти тут на цій канопі в скісних проміннях гарячого літнього сонця за допомогою нашого приватного лікаря. За кілька секунд він був мертвий.

— Мир прахові твоєму, дорогий товаришу! — сказав я і тут же відчув, як мені надзвичайно приємно залоскотало біля серця.

Я надів на руку годинник, спокійно повертів у руках свого мавзера і, ставши посеред кімнати, чітко скомандував:

— Кру-у-угом!

Лікар, що стояв до мене спиною, почувши мою команду, як загіпноотизований, повернувся до мене. Він зараз стояв передо мною такий же жалкенький і нікчемний, яким я його знав кілька місяців тому. Треба було чекати нової мелодрами, і я поспішив її попередити. На цей раз я вже не дав йому вимолювати собі життя. Гримнув постріл з мого мавзера, і горохова нікчема грохнулась на підлогу. Прикривши мертвого Узвича скатертиною і переконавшись, що наш приватний лікар уже ніколи не захихикає й ніколи не буде складати перед нами подяки, я вискочив з будинку. Побачивши мене, мій кінь заіржав. Я скочив на нього й помчався в тому напрямку, куди відійшли розбиті частини мого нещасливого полку. Перестрілка

не стихала, але кулі вже не дзижчали по вулицях. Бій перекинувся в степ. По дорозі я зустрічав золотопогонних вершників, наганяв білогвардійські обози, та на мене ніхто не звертав уваги. Нікому й на думку не спадало, що з їхнього тилу летить червоний кавалерист. Усі брали мене за вістового, який поспішав на фронт з якоюсь естафетою. Тільки коли я вискочив у степ, мене взяли на підозру. Тільки тоді вслід мені задзижчали кулі. Звичайно, я не залишився в боргу: застрочив і мій вірний мавзер.

Як би там не було, а вискочити я все таки вискочив. Червоні частини я наздогнав увечері, коли приємна прохолода спадала на слобожанські селища і коли ніжнорожеві плями на заході зтягувались у сірий серпанок сторожкого присмерку...

До речі: прізвище приватного лікаря, застреленого мною влітку тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятого року в одній із сумських амбуляторій, — Слинько. Ім'я його — Іван, по-батькові — Степанович. Жив він, як вам уже відомо, в поштовому городі Богодухові. Жив він на Радянській вулиці, будинок № 42. Вулиця звалась Радянською до гетьманщини, як вона тепер зветься — не знаю.

5/VII 1932 року.

Чернігів

Хутрянка з горностаєвим комірцем

1

Який надзвичайний комірець! Як він ласкав око своїм блискучо-білим коліром! Скільки ніжності в цьому чорненькому хвостику!

А тепер от помацайте! Мацаєте? Так що ж ви відчуваєте під руками? Кажете, найніжніший пушок? Ясно!

А це ж хутро такого собі хижого звірка, що його можна найти не тільки в Азії, — ви знайдете його в Європі, безперечно. Вченою мовою зветься *putorius ermines* (цього Буня не знає), звичайною — його називають горностаєм, і про це Буня поінформована.

А втім, хіба справа ходить лише про комірець? Хіба на самій хутрянці не варт зупинитись? На матеріялі? Щоправда, цей матеріял — не справжній оксамит, це тільки оксамитова тканина — плюш, але цей плюш — вовняний плюш і, у всякому разі (Буня не зовсім упевнена) напівтакий, якого б хотілося.

Придбала собі Буня таку хутрянку якихось півтори декади тому: нещодавно вона ходила на завод у своєму залатаному, підбитому вітром, жакеті. І придбала зовсім несподівано. Якихось півтори декади тому поверталася вона до дому зі своїм молодшим братом, п'ятнадцятилітнім Яськом (у Буні, крім цього брата і матері, родичів нема). Поверталися вони пішки: трамвай, бачите, зупинився! На вулиці було дуже холодно, й очі заліплювала оскаженіла фуга. Саме тоді Ясько й поінформував, що він їй готує сюрприз. Мовляв, за те сюрприз, що вона його виховувала й не дала загинути їхній старій матусці. Буня, звичайно, засміялася і почала вгадувати, який же сюрприз.

Ясько не сказав. А другого дня він сам приніс цю хутрянку з горностаєвим комірцем. Вияснилося, що він на неї збирав гроші аж цілих два роки. Купив він її по талону вдарника (Ясько вдарник на токарному варстаті), і купив, звичайно, в одній із державних крамниць.

Того ж таки дня Буня зняла свого полатаного, підбитого вітром, жакета й наділа хутрянку. І дивно: з цього часу стала вона не колишньою, завжди зосередженою, комсомолкою і зовнішнє зовсім непомітною дівчиною, а якоюсь зовсім новою Бунею: завжди заклопотаною і зовнішнє пишною мадемуазель. Ну, хіба раніш вона, скажім, носила при собі люстерко? Та й взагалі — хіба вона мала його? А тепер вона виймає зі свого мініатюрного чамайданчика це люстерко й дивиться в нього. З люстерка сміються до неї великі, надзвичайно симпатичні очі, і бачить ще вона задерикуватий носик, що його ніздрі, як чайми надимаються. Та невже це вона Бунька, Бунюнька, як її зве брат Ясько? Невже це та сама 18-літня комсомолка, яку вона й досі не помічала, ота, що ще недавно ходила в латаному, всі-сезонному, зимою й літом, жакеті? Та це ж шик, чорт візьми! Це тобі не Бунька, а найсправжнісінька Мері Пікфорд, якою вона кілька років тому так захоплювалась. Ні, вона не вірить, що Бунька працює на фрезерному варстаті. Хіба Бунька не відома актриса?

І Буня регоче. Звичайно, все це жарти — і тільки!.. І все таки вона виймає з того ж таки чамайданчика невеличку пуховку й пудрує свій задерикуватий носик (раніш вона його ніколи не пудрувала)... Та й як же інакше: не можна ж іти в такій хутрянці з таким носом, який раніш частенько бував в неї: раніш у неї носик частенько бував у сажі.

Так що, значить, за якихось півтори декади зробила хутрянку з горностаєвим комірцем цілу революцію в житті Буніному. І тоді, між іншим, полюбила Буня так зиму, як її досі ніколи не

любила і дуже хотілося їй, щоб зима ніколи — ніколи не кінчалася.

Як же інакше?! От, скажім, іде вона вулицею. З неба зриваються сніжинки. Сніжинки падають на комірць й лоскочуть шию. Буня кладе руку на горностаєве хутро і ласкає його м'який пушок. І здається Буні, що вона ласкає самого звірка горностая, і здається, стоїть вона на якійсь химерній полянці. Вона намацує чорненькій хвостик і грається з ним. Їй надзвичайно приємно. Вона певна, що всі дивляться на неї й заздять їй. І це зовсім не погано. Хіба погано почувати себе в центрі уваги? Ну, й Ясько! От молодчага! Вона б ніколи не придбала собі такої хутрянки! Буня навіть почала деклямувати (хоч, правда, й на свій лад) Александра Сергеевича Пушкіна:

*Морозной пылью серебрится
Мой с горностая воротник...*

2

Але от пройшло ще якихось півтори декади (себто пройшов місяць з того часу, як вона наділа на себе, замість підбитого вітром жакета, хутрянку з горностаєвим комірцем), і Буня, колись уважно подивившись у люстерко, раптом побачила в ньому... іще якусь зовсім нову Буню. Перш за все вразили ці її великі надзвичайно симпатичні очі. Та невже це ті самі очі, що так недавно весело поблискували? Чого ж вони посмутніли, Бунюнько? Га? Чого це під ними лягли такі сумні і неприємні синці? Га?.. А як ти схудла, моє миле дівчатко. Що це з тобою трапилось? Буня помацала груди — і груди зменшилися. Взялася рукою за таз — і той повужчав. От тобі й маєш! Що це з тобою? Чого ж ти мовчиш? Може, ти відчуваєш на душі якусь досі тобі невідому перевтому? Почуваєш? Правда? Інакше і не могло

бути, моє миле дівчатко! Влада річей — найдеспотичніша влада — виснажує вона і не таких, як ти, тендітних людей. Ясно: не хутрянку для тебе, а ти для хутрянки давно вже живеш.

От ти входиш, Буню, в заводські ворота. Куди ти йдеш? Ти йдеш не в свій цех, а, йдеш до контори, до подруги Соні, що працює в конторі, і там, знявши з себе хутрянку з горностаєвим комірцем, надягаєш свій старий полатаний жакетик. Ти хвилюєшся...

— Так, я хвилюююсь, — підтверджує Буня.

Вона і справді хвилюється. Хвилюється тому, що може спізнитись на роботу (Соня завжди в останній момент приходить), хвилюється й за свою хутрянку: вона ж хутрянку залишить у Соні, але чим її гарантовано, що цей, її дорогий одяг не зникне з контори?

Та от вона стала за варстат. Цех зашумів одноманітним шумом трансмісій. З варстатів побігли конвеєром деталі. І тоді конвеєр вимагає величезного напруження, великої уваги.

Але яке діло до конвеєра оцій голубці, яка найшла собі притулок у нашому цеху. Голубці байдуже й до конвеєра? Байдуже й деталей. Під скляним дахом вона тріпотить своїми синюватими крильцями й раптом сідає на крицеву балку.

— Р-р-р-р-р-і ззззь! — ризонув фрез і Буня ахнула: це вже третій деталь зіпсовано, зовсім даремно Буня проклинає голубку, що сиділа під скляним дахом: хоч дивилась вона й на неї, але думала... думала вона про що?

— Про що ти думала, Бунюнько? Чи не про ту ж таки хутрянку з горностаєвим комірцем? Хіба помиляємось?

Особливо її мучили ці переходи від заводу до квартири. Зима була страшенно люта, намети горами лежали на рейках — і в степу, і в місті. В степу вони перешкоджали паровикові, і паровик не подавав вагонів з вугіллям так, що електростанція ніяк не могла задовольнити світлом вулиці, в місті — намети

перешкоджали рухові трамваю, і трамвай часто стояв. Буня мусіла йти пішки, а пішки треба було йти верст п'ять і до того ж темними вулицями. Скільки вона перемучилась! Скільки разів чекала вона, що її от-от зупинять бандити і знімуть з неї її хутрянку. Щоправда, в більшості випадків з нею йде Ясько. Але який з Яська мужчина? Стукне бандит по головці — і Яська нема!

Немало мучив її й той факт, що вона почала зрідка ухилятися від громадської роботи. Раніш, бувало, як візьметься за щось, то не покине роботи аж поки не скінчить. А тепер не так. Кінчати в більшості приходиться мало не вночі, а тепер вночі вона вже не ризикує вискакувати на вулицю. Тепер з заводу вона поспішає вийти завидно. Тепер же на ній не жакет латаний, якого зовсім не жалко, а хутрянку з дорогим горностаєвим комірцем.

Нарешті Буня остаточно оскандалилась. Оце сьогодні прийшла додому, сіла на лаву та й... розплакалась.

— Що це з тобою трапилось, моя люба дитинко? — спитала стривожена мати.

— А те зі мною трапилося, мамунько, — сказала крізь сльози Буня, — що я сьогодні перший раз в житті дістала догану від секретаря.

3

Вранці, коли в вікнах стояли сині квадрати світанку й Буня та Ясько збирались на завод, до Буніної матері зайшла сусідка. Ах, скільки вона наговорила страхіття! Ви тільки подумайте: вчора ввечері аж чотирьох жінок розділи, і навіть розділи — ви її знаєте — Марину Федорівну. А в Марини Федорівни, знаєте, яка хутрянку?

Але вранці нікого й нічого не страшно, і хоч Буня й чула цю страшну інформацію, та до серця її близько не взяла. Сьогодні її

багато більше тривожила догана, що вона її вчора дістала від секретаря. Буня постановила за всяку ціну примусити секретаря забрати від неї цю догану і не думати так погано про Буню.

— Гайда, Ясько! — рішуче кинула вона до брата, й вийшла на вулицю.

Фуга лютувала цілу ніч, і на тротуарах лежали великі намети. Але фуги вже не було, й морозяне повітря ледве коливалося. Над містом стояло глибоке синє небо, і на ньому не було жадної хмаринки. Рипів сніг — і під ногами рипів, і під полозками саней візника, що під одноманітний дзвін брязкіток кудись тюпав своїм високоребрим коником. По коліна в снігу брели на базар домашні хазяйки.

Трамваї і справді сьогодні не курсували (це Буня й передбачала), і тому вони — Буня й Ясько — мало не бігом кинулися до заводу.

І вони не спізналися. Пощастило Буні поговорити і з секретарем, пощастило й дістати від нього таке навантаження, виконання якого (за умовою з секретарем) її обов'язково реабілітує. Буні доручено було організувати в прогоні стінну газету й організувати так, щоб завтра вранці вона, газета, висіла у відповідному місці.

Буня взялася за цю справу із всім тим ентузіазмом, на який здібна справжня, самовіддана комсомолка. За час перерви вона збрала уйму матеріяла і залишалось тільки все це передрукувати й наклеїти на картон. Передрукує їй цехова машиністка, а клеїти вона сама буде. Після гудка підійшов до неї брат.

— Ти зі мною підеш? — спитав він, ставлячи на варстат свого кошика.

— Ні, Ясько! Я сама піду! — сказала Буня. — Я мушу на завтра приготувати газетку.

Так що сьогодні мусіла Бумі повертатися додому сама. Навіть без такого нікчемного кавалера, як Ясько, — такого, що його бандит по головці стук! і нема! Буня знала також, що сьогодні трамваї зовсім не ходять, і їй, значить, прийдеться повертатися додому пішки. Але Буня так була захоплена своїм навантаженням і так їй хотілося позбутися догани, що вона все забула — і те, що трамвай не ходить, і те, що їй прийдеться йти самій.

Нарешті, газета була готова. Буня повісила її у відповідному місці й, зітхнувши з полегшенням, вийшла із цеху. І тільки тоді, коли вона вийшла із цеху, тільки тоді їй раптом тривожно забилося серце...

Над заводом стояла синьо-зоряна ніч, і після електрики нічого не видно було. Буня вийшла за ворота. Але й за брамою не світліш було. Ліхтарі не горіли, а те світло, що пробивалося на тротуар з вікон будинків, занадто було слабе і зовсім не здібне розігнати навколишню темряву.

Дівчина не біжить — вона мчить. Вона, як блискавка, перелітає намети. Хіба перед нею зараз не постало раптом оповідання про чотирьох вчора роздітих жінок, що вона його чула вранці від сусідки? Щоправда, не будь у неї хутрянки з горностаєвим комірцем, а той от жакетик, — вона б ішла зовсім спокійно, але в хутрянці, в коштовній хутрянці, якої у неї вже, мабуть, ніколи не буде...

Дівчина не біжить — вона мчить. Вона, як блискавка, перелітає намети. Вона вже не Буня, вона Онегінська Татьяна, і за нею, очевидно, женеться страшний ведмідь.

Таким погоном Буня наближалася до своєї квартири. От вона відрізала верству, от — другу, от іще одну. Залишилося зовсім мало, але вона вже ледве дихає. І нарешті, добігти до моста, вона відчула, що далі їй несла бігти. І зійшла Буня на міст звичайною ходою.

Над нею стояло теж саме синє, зоряне небо, і навкруги ні душі! Буня почала прислухатись. І що ж? Все гаразд! Праворуч (десь далеко-далеко) брехали собаки, ліворуч (ще далі, багато далі) кричав паровик. Близько нічого не чути. Тільки сніжок рипить, але це ж він рипить під її власними ногами. Буня навіть трохи заспокоїлась. Буня навіть пішла ще повільніш.

— Рип! Рип!.. Рип! Рип!.. — рипить сніжок... — ...але вже чи під її ногами? Буня озирнулася і — о, жах ! — за нею поспішала якась висока темна фігура. Серце Буні впало. Всю її істоту охопила зимниця. Мабуть, і Акакій Акакієвіч Башмачкін не переживав цього. Що ж робити? Кинутись зі всіх ніг? Так він же (ВІН, ця темна висока фігура) її негайно наздожене: хіба вона, пробігши стільки, здібна від нього утекти? Йти поволі? Себто примиритися з тим, що вона навіки зараз розпрощається зі своєю хутрянкою і з горностаєвим комірцем? Ні, на це вона ніколи не погодиться! І Буня прискорює крок. Вона не біжить, бо вона бігти не може, але вона прискорює крок! Та тоді о, жах! — темна людина теж прискорює крок. Буня тримтить.

— Рип! Рип!.. Рип! Рип!.. — рипить сніжок під ногами фігури, і здається Буні, що цей «рип» уже в двох кроках від неї і вона вже відчуває на шиї подих страшного незнайомця. Буня давно познімала петельки зі всіх гудзиків, але ніщо не допомагає: духота така, як у липневу спеку. Буня важко дихає. «Чи не кинутись зі всіх ніг?» — знову думає вона. До її ж квартири так же небагато залишилось! Он там блимає вогник — ото її й квартира. Вона вже навіть бачить обличчя матуськи й Яська такі теплі й хороші! Але тут Буні неможливим болем стискає серце: де там їй бігти, коли вже й коліна згинаються!

Нарешті вирисовується перед нею силует її будинку. От вона бачить вікна. От... от... Ну, чого це на вулиці людей нема? Буня напружує останні сили, але тут раптом в голову влітає їй така думка, що Буні навіть потемніло в очах.

«А що як він не лише відніме у мене хутрянку, а ще й... згвалтує мене? що як він... уб'є мене?»

Цього вже було занадто для без кінця стомленої й переляканої дівчини. Ця думка її буквально приголомшила. М'язи на ногах враз охляли їй, і вона ледве ледве... не впала. І хоч до квартири залишалось не більше як з десять будинків, Буня, в розпачі озирнувшись навкруги, поволі (наче вона була вже без ніг) заступала на ганок якогось триповерхового будинку, зайшла в одчинені двері і зупинилася біля східців. Важко дихаючи, вона схилилася на бильце. Зараз вона закричить несамоовитим голосом...

Вона не помилилась. Так, за нею до східців влетів і він. ВІН, страшний незнайомиць. За мить ВІН стояв перед Буною.

І як це часто буває в таких випадках, замість крику, вирвалось у Буні звичайнісіньке жалібне скигління.

— Заберіть мою хутрянку, але, будь ласка, не чіпайте мене, громадянине! — ледве промовила Буня, звільняючись від горностаєвого комірця й подаючи страшному незнайомцеві свій коштовний плюш.

— Що ви, громадянко! — заперечив незнайомиць, зовсім несподівано відмовляючись від хутрянки. Навіщо вона мені? Я — зубний лікар, і живу я тут, на третьому поверсі. Вас, очевидно, збентежило те, що я так уперто поспішав за вами? — тут зубний лікар мило посміхнувся. — Не дивуйтесь громадянко: я — страшений боягуз, і мені дуже приємно було мати біля себе людину, якої б я не боявся. Тільки тому я й поспішав за вами.

— Так ви й справді не бандит? — промовила Буня й відчула, як їй спалахнуло обличчя.

— Та що ви, громадянко! — сказав зубний лікар (а це таки він і був), розшаркуючись перед дівчиною. — Дозвольте, я вам допоможу надіти вашу хутрянку!

Буня зі злістю відштовхнула від себе лікаря й з ненавистю подивившись на нього, вискочила на вулицю...

Прийшовши до дому, Буня думала:

«Яка страшна влада — влада речей. Який надзвичайний гіпноз!»

Буня зиркнула в вікно. З синього неба зірвався метеор й, блимнувши срібним хвостом, погас в непроникливій темряві.

Мазель*1

(Ескіз)

З ітхала сіметрія вечірніх вулиць...

М'язки геркулесові корпуси незграбно притулялися до місячного обширу.

Крокував поволі баштовий годинник.

..А долі сатанів брук:

— Цап-кап! Цап-кап! Тра-та!

Від площі Червоного обеліску до Мійського парку пливли парфюмерні магазини. Із кафе виплигувало chateau-la rose.

Дві живі гадюки — по боках вулиці.

«Мендель очоловічів ріг і положив очі на асфальт.

Іудейський ястребиний ніс. В зіницях — Магдалина. Тьмяна сивина в баранцях. Курначчя пошарпане. А чоло блищить мудрою широкістю.

— Тема! Йди сюди, Тема!

А вона, приборкана тріска, дивилась на друге століття і міцно притуляла до висхлої персі сина огняної ери.

Підійшла... Ах, вона не була есеніянкою, але її чрево жодного разу не судомилось. Проте стара Тема теж не сусідилась до неволі і війни. Давно вже провила свій жеврівший шебат³.

3 Місяць.

— І будь ласка, дайте голодним, прошмокала, а рука звисла над тротуаром.

Говорили про футуризм, і зникли в натовпі.

— І будь ласка, дайте голодним!

Тема відкинула ганчірку. Гадала: ці газельні очі-таршіш⁴ зупинять ідучих. Гадала: може бути немовлятко-гой притягне

Мессію з обгризеною кісткою.

4 Бірюза.

І мандрували росяні кристали по борознах літ.

А місто хапливо борзилося і винтиками і гвинтами свого механізму, наздогоняючи сфінкси проблем, запалених сьогоднішнім сонцем.

* * *

Вони підняли дитину на бездоріжжю, з[л]изаних Палкучим, коли тікали від ногає безхліб'я.

А місто їм ущипливо засміялось, і навіть гетто⁵ реготав: був український хлопчик — сюрприз Астароти.

5 Єврейський квартал.

— Аріль! — казав хтось.

— По каббалі — щастя! — затеплив у вуха другий.

Проте потойбічну віту життя мусили вдвох місцях: в гетто (старого талмудиста) і на п'яті розпластаного муравища.

Мендель не лишень бохер, але й баяф⁶. Він чув, як Іегова підходив до його волосатого рупору і так таємно,

6 Не тільки прихильник, але й вчений Талмуда.

— Мазель!

О той підібраний гой є мазель.

Лишень щ[п]емі[т]у Іегова посланцем дитя. Про це говорить щось навіть Зогар.

Зашамкала і стара Тема.

— Йо, Мазель! Йо!

Але вони не знали, що хлопчисько.

— Син огняної ери.

Казав Мендель.

— Ой, я бачу золоті зорі і бачу, як Тамім завалюється в Абадону. Коханий шабес-гої, тепер я твій шабес-гої, бо узяв

твое немовлятко, коли ти з братом моїм мандрував до едему!

А Тема наводила тьмяні цибулини із орбит туди, на червонівший обрій.

* * *

Потім Мендель взяв за руку стару Тему і зупинились у віялі електричних світлячків.

Це було перед дверима кінемо. Слухали життя.

— Папироси! Па-апироси!

Дешеві яблучка. Пять з половиною, пять з половиною!

— А ну навались! З села груші! Душисті ароматні. Антік-море-пюре-кабареї.

Мендель прилип до стіни, а стара Тема молилась.

І господин — товаришу! І пожалійте голодних!

Ажурили сльози. Падали пелюстки різнокольних кльумб.

І чує вона:

— Тема, слухай Тема!

Подивилась.

— Давай дитину!

Ох, вона довго цього чекає. Руки у неї безсилі, а дитина — під живіт.

Покликала самсонові зусилля і переложила на побиті Менделеві груди.

Затріпотіли худорляві обійми старого і опустив він свої кістляві крижі на східець.

А немовлятко дивилось здивовано, а в оченятах ховався відблиск співливої бірюзи... Ой, яке-ж воно мовчазне.

Мендель просунув руку за пазуху і витяг відтіля огризок черствого хлібу: ...ранком в гетто старий талмудист по-братерськи. Не їли.

.....

І здається Менделю, що він в синагозі на габдалі. Газан співає щось із Тори, а він в коштовнім талесі молиться о спасінні людськості. Йо, він бажає, щоб всі увійшли в едем... Ой! як він бажає! Але де та яскрава брама, що веде до едему? Де вона?.. Де трон великого Мессії? Ой, чому-ж він, саган, не є провидець-набі!

Але треба швидкувати... швидкувати. А Малхамовес⁷ вже диха йому в обличчя.

7 Ангел смерти.

.....

— Нем ди ойген им ді енд⁸.

8 Бери очі в руки.

Тема здрігнула: стояла жінка і тикала на випещеного бугайця.

— І дайте, будь ласка, голодним!

Навіть не подивився.

Зассало під ребром і перегнула себе на асфальт: у чреві кружляли люті чакали. Мряка спустилась на орбити.

А копита гризли брук.

Цап-кап! Цап-кап!

Метушились турботи. Била погоничем колія штовханини.

Шумувало.

В просьолку двох гігантських паралелів марширував напудровиний місяць.

* * *

Пізно припадали до парканів, розшукуючи гетто. Сьодні 22 ніч прицвяхування.

Чакали вискочили із чрева і обернулись в тіні, уперто чіпляючись за виснажених побратимів.

Дитина спала в тріпотних обіймах Менделя.

Шепотів в задусі — грець з безсилістю.

— Йо! Мазель, йо!

Тема три кроки — і на землю.

Ах, як гарно-б пов'язати тефіліну і слухати Тору.

Одноманітний перегук собак.

Місто здригало у останніх корчіях.

Нарешті гетто.

Але гетто повалена вавилонська башта. Де шукати потрібне?
У ніч Мендель на два кроки не пізнає, а стара Тема і потім дивиться на друге століття.

Блукали по вулицях вічність... голка на стоверстовій дорозі — камінь. Хвилини підперезані ланцюгами міряють путь від сонця до землі.

— Шабаш! — сказав Мендель і виплюнув шматок темно-китайкового життя.

— Тема, Богові вгодно було, щоб ми не найшли свого друга. Отже, поперідь нас велика дорога на край міста. Там нас завітає другий брат... Сідай, Тема...

Проскиглило дитя у сні.

Сказала стара Тема — так зажурно:

— Не найшли...

А позаду них промайнула серпанкова скорбота.

* * *

І от зони знову намацують глухі тротуари.

Це вулиця робочих заводів.

Мертво. Лишень здалека, зі сходу біжить луна від залізного гуркоту.

А біля Ейфелевого спису баштовий годинник крокує поволі.

Але Мендель конче вибився із сил. Він далі не може нести дитину.

І опустився Мендель на брук.

— Ой, Господи, візьму ж я хлопчиська!

Стара Тема підійшла і переложила сонного на свої виснажені перса.

— Підем Менделе — велика ще путь!

Але Мендель не міг вже йти.

І викинула Тема своє замордоване серце:

— Вас зол їх іцтер тум?⁹

9 Що я маю зараз робити?

Мендель втішав:

— Гелойбтіз дер ейберштері¹⁰.

10 Славиться Всевишній!

А сам уже блукав в напівсвідомости...

«Стара тема» хіба це — вона? Це Сусана, що жила після розруйнування Іерусалиму. Це її хотіли оббрехати старці. Але старці були побиті каміннями, а Сусана... Іерусалим... ні Вавилонському Талмуду вчився він. Він знає добре і мішну і гемару¹¹... Ой чи почує він завтра сахаріт¹²?)

11 Частини Талмуду.

12 Утріння молитва.

І знову здається Менделю, що він веде людськість до едему... Але де вона... де яскрава едемська брама?

— Мендель! ходім... час вже.

Стара Тема говорить ледве-ледве, і її голос ховається в припарканних бур'янах.

Але не чує він, Мендель.

Він притулив ухо до землі і слухає музику вічності. Він лишень одного воліє, він більш нічого не воліє...

Перебірають уста.

— Мазель... мій Мазель... Коханий шабес-гої, я твій шабес-гої...

А Тема обгортає в курначчя дитину і щедрить росяними кристалами на непорушного Менделя.

Але от Мендель відвів голову. О, Іегова, що ж виникло?

Відтіля, зі сходу, де глухо гуркотіли заводи, засапавшись, біжить відблиск заграви плигаючого в небо шлаку.

Вмить спалахнули зіниці і засяяли бавливі рожевости.

А потім вулицю пофарбувало біблейським наголосом:

— Йо, едем... Я бачу едем!

Але Мендель знову знизив голову і більше її не підводив.

А уранці із заляклих рук старої Теми узяла дитину з блакитними очима.

* Тут і далі примітки за виданням: *Хвильовий М. Мазель: (ескіз) / Микола Хвильовий // Вісті ВУЦВК. — 1921. — 20 листоп.*

1 Єврейськ. — фортуна.